

CƏFƏR İBRAHİMƏV

**PSIXOLOGİYADAN
MÜHAZİRƏ
KONSPEKTLƏRİ**

Qiyabi təhsil alan tələbələr üçün
yardımçı vəsait

Bakı- 2002

BBK 88.3

İ-17

Vəsait Azərbaycan Respublikası təhsil Nazirliyi Elmi-metodik Şurası «Pedaqogika və psixologiya» bölməsinin 25.03. 2002-ci il tarixli iclasında (protokol № 03) təsdiq olunmuş və çapa layiq görülmüşdür

Rəyçilər:

- Ə. Ə. Əlizadə - psixologiya elmləri doktoru, professor
- Ə.M. Həsənov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor
- Z.M. Aslanova - psixologiya elmləri namizədi, dosent

Elmi redaktor:

S. İ. Abbasova — pedaqoji elmlər namizədi

C.H. İbrahimov. Psixologiyadan mühazirə konspektləri.
Yardımcı vəsait. Bakı, 2002, 103 səh.

Vəsait Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında qiyabi təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vəsait mövcud dərslik və dərs vəsaitindən onunla fərqlənir ki, burada bakalavr pilləsi üçün zəruri olan materiallar cəm halında vəhdətlə verilmişdir. Mövcud proqramma uyğun olaraq vəsait üç hissədən ibarətdir. Şəxsiyyət və fəaliyyət, şəxsiyyətin idrak prosesləri, şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətləri ayrı-ayrı bölmələr şəklində şərh olunur.

Vəsaitdən digər ali məktəblərdə qiyabi təhsil alan tələbələr də faydalana bilərlər.

ARTNƏ № 277 29.03. 2002

BİR NEÇƏ SÖZ

İnsanın psixoloji xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olmaq, fəaliyyət və ünsiyyət prosesində onu düzgün nəzərə almaq hər bir ziyalı üçün, mütəxəssis üçün vacib amildir. Gələcək mütəxəssislərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ali məktəbdə psixologiyadan aparılan mühazirə məşğələlərinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki psixologiya elminin nailiyyətlərindən düzgün və yerində istifadə edilməsi bütün fəaliyyət sahələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatında da yüksək nəticələr əldə edilməsinə səbəb olur. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında qiyabi təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulan bu vəsait mövcud dərslik və dərs vəsaitlərindən onunla fərqlənir ki, burada bakalavr pilləsi üçün zəruri olan materialın cəm halında, vəhdətdə tələbələrə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Mövcud proqrama uyğun olaraq vəsait üç hissədən ibarətdir. Məs. hissənin sonunda verilən seminar məşğələlərinə hazırlaşmaq üçün mövzular və tövsiyə edilən ədəbiyyat siyahısı mühazirələrin daha dərindən mənimsənilməsinə xidmət edir.

Bu tədris vəsaiti son beş ildə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında pedaqoji fəaliyyət və müşahidələr nəticəsində meydana gəlmişdir. Vəsaitin hazırlanmasında bu sahədə olan dərslik və vəsaitlərdən, məqalələrdən, müasir psixoloji tədqiqatlardan istifadə olunmuşdur. Qiyabi təhsil alan kənd təsərrüfatı üzrə gələcək mütəxəssislərə nəzərdə tutulan bu vəsaitdən digər məktəblərdə «Ümumi psixologiya» fənni üzrə qiyabi təhsil alan tələbələr də faydalana bilərlər. Vəsait şübhəsiz ilk addım olduğu üçün müəyyən qüsurlardan xali deyildir. Ona görə də vəsait haqqında tənqidi fikirlərini və xeyirxah məsləhətlərini bildirən oxuculara əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm.

Müəllif

BİRİNCİ HISSƏ

PSIXOLOGİYAYA GİRİŞ. ŞƏXSİYYƏT. FƏALİYYƏT. ÜNSİYYƏT

Psixologiyanın predmeti

Müasir dövrdə bir çox elmlərin (anatomiya, biologiya, neyrofiziologiya, təbabət və s. o cümlədən psixologiyanın) tədqiqat obyektini insandır. Lakin adı qeyd edilən və edilməyən bu elmlər öyrəndikləri obyektə görə deyil, predmetlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Psixologiya elmi termini iki yunan sözündən -"psyuxə"- ruh, ruhi aləm, "loqos" -bilik, elm öyrənmək sözlərindən əmələ gəlmişdir. "Psixika haqqında elm" deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, insanların və heyvanların psixikası bir sıra özünəməxsus hallarla müşayiət olunur: məsələn, duyğular, qavrayış, diqqət, hafizə, təxəyyül, təfəkkür və nitqin köməyi ilə insan ətraf aləmə bələd olur. Bu prosesləri psixologiyada **idrak prosesləri** adlandırırlar. Psixologiya, adamların bir-biri ilə ünsiyyəti, onların hərəkət və fəaliyyətlərini bilavasitə idarə edir. Buraya tələbatlar, motivlər, məqsəd və maraqlar, iradə, hisslər və emosiyalar, digər psixi xassələrdən olan qabiliyyətlər, xarakter və temperamentnin psixi hallardan asılı olaraq formalaşması və inkişafı da daxildir.

İnsan öz idrak fəaliyyətinin köməyi ilə nəinki ətraf aləmi dərk edir, o bu aləmlə yaşayır, fəaliyyət göstərir, özünün maddi və mənəvi tələbatlarını təmin edir. İnsanın öz hərəkətlərini başa düşməsi, izah etməsi və onlara şüurlu, ixtiyari münasibət göstərməsi psixologiyada şəxsiyyət anlayışında ifadə olunur.

Psixologiyanın predmetini ətraflı izah etmək üçün "psixika" anlayışı ilə yaxından tanış olaq. Prof. Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə izah edirlər ki, psixika beynin xassəsidir və obyektiv aləmin beyində subyektiv inikasıdır. Hər şeydən

əvvəl, bizim psixi həyatımızı əhatə edən konkret faktlara diqqət yetirməliyik.

Bu faktlar isə kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən xarakterizə olunur. Lakin bu psixoloji faktlar nə qədər maraqlı olsa da, elmi psixologiya onları izah etməyi zəruri hesab edir. Psixoloji faktlar müəyyən hadisələr əsasında yaransa da, müvafiq qanunlara tabedirlər. Bu qanunlar da öz növbəsində psixologiyanın tədqiqat obyektinə çevrilirlər. Lakin qanunların dərk edilməsi hələ özlüynüdə psixoloji mexanizmlərin aşkara çıxarılması demək deyildir. Burada olan qanunauyğunluq bu mexanizmlər vasitəsi ilə təzahür edir, aşkara çıxır və müəyyən olunur. Psixi fəaliyyət zamanı həmin fəaliyyətin mexanizmlərinin müəyyən edilməsi də psixologiyanın vəzifəsinə daxildir.

Psixi fəaliyyətin mexanizmləri hər hansı psixi prosesi həyata keçirdiyi, konkret anatomik-fizioloji proseslərdə iştirak etdiyi üçün, bu mexanizmlərin təbiətini və işini fiziologiya, biofizika, biokimya, kibernetika və s. elmlərlə birlikdə aydınlaşdırır.

Beləliklə, bütün bunları nəzərə alaraq, yuxarıda adı çəkilən dərslük ədəbiyyatına da istinad edərək, psixologiya elminə daha dəqiq tərif verə bilərik:

Psixologiya beyində obyektiv aləmin subyektiv surəti kimi əmələ gələn psixikanın faktları, qanunauyğunluqları və mexanizmləri haqqında elmdir.

Tədqiq edilmişdir ki, psixi hadisələr insanın beyin fəaliyyətinin işi ilə əlaqədardır. Bu fikir hələ bizim eradan əvvəl VI əsrdə A.Krotonski tərəfindən formalaşmış, Hippokrat (460-377-ci illər b.e.ə.) tərəfindən isə təsdiq edilmişdir. Psixoloji biliklərin ötən ikiminillik tarixi ərzində bu tədqiqatların nəticələri inkişaf etmiş və yeni məlumatlarla zənginləşdirilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində iki müxtəlif elm sahəsi- fiziologiya və psixologiya-tərəfindən insan beynində baş verən hallar və proseslər onların xüsusi bir elm sahəsi kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Baş beyin elə üzv, yaxud üzvlərin elə mürəkkəb sistemidir ki, onların fəaliyyəti ali heyvanların və insanın psixikasını şərtləndirir. Baş beynin yuxarı hissəsi **qabıq** adlanan altılaylı neyronlar kütləsi (10 milyarda yaxın) ilə

örtülmüş böyük yarımküreləri əmələ gətirir.¹ Qabıq psixi fəaliyyətin ən mühüm üzvüdür. Yarımkürelərdən aşağıda ənsə hissəsində funksiyaları hələ kifayət qədər aydınlaşdırılmamış beyin yerləşir. Məlumdur ki, o əzələ hərəkətlərinin əlaqələndirilməsində mühüm rol oynayır. Böyük yarımkürelərə beyin kötüyü bitişir. Onun yuxarı hissəsi-talamus; aşağı hissəsi isə hipotalamus adlanır.

Mərkəzi sinir sisteminin bütün qeyd edilən hissələri son dərəcədə mürəkkəb quruluşa malikdir; onların öyrənilməsi ilə anatomiya və histologiya elmləri məşğul olur.

Müasir dövrdə elmi tədqiqatların nəticələrinə görə, onurğa beyni və beyin kötüyü reflektor fəaliyyətin başlıca olaraq ana-dangəlmə (şərtsiz reflekslər) formasında həyata keçirilir.

İ.M.Seçenov "Baş beynin refleksləri" (1863) əsərində belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, "Şüurla və şüursuz həyatın bütün aktları mənşə etibarı ilə reflekslərdən ibarətdir"². Akademik İ.P.Pavlov (1849-1936) reflektor nəzəriyyəsini geniş eksperimental tədqiqatlar əsasında yeni faktlarla zənginləşdirdi. Onun ali sinir fəaliyyəti haqqındakı təlimi reflektor nəzəriyyəsinin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. O heyvanlar üzərində apardığı çoxsaylı təcrübələr əsasında müəyyən etmişdir ki, heyvanlarda və eləcə də insanlarda xarici yəni ətraf aləmlə qarşılıqlı təsirlər beyin vasitəsilə tənzim olunur. Pavlovun kəşf etdiyi bu qanunauyğunluq ümumilikdə iki siqnal sistemi haqqında təlimdir. Heyvanlar öz davranışlarında birinci siqnallara əməl edirlər, çünki onların bütün psixi fəaliyyəti birinci siqnal sistemi səviyyəsində həyata keçirilir. İnsanda da birinci siqnal sisteminin siqnalları vardır və insan həmin siqnallar vasitəsilə cisimlər haqqında məlumat alır və davranışını tənzim edir.

---

¹ *Ümumi psixologiya. Prof. A. V. Petrovskinin redaktəsi ilə. Pedaqoji institut tələbələri üçün dərslik Bakt, Maarif, 1982, s. 8.*

² *И.М.Сеченов Рефлексы головного мозга.Избранные философские психологические произведения.М.Госполитиздат, 1974, с. 176.*

Heyvanlardan fərqli olaraq insanda ikinci siqnal sistemi də vardır. Bu siqnal sistemi tələffüz edilən, eşidilən və oxunan sözlərdən ibarətdir.

Psixikanın insana məxsus olan ali səviyyəsi şüurdur. İnsan şüuru bizi əhatə edən aləm haqqında biliklərlə tanış edir. Şüurun strukturunda ən mühüm idrak prosesləri iştirak edir, onların köməyi ilə insan daim öz biliklərini zənginləşdirir. Beyinə təsir edən qıcıqlandırıcıların əks olunması ilə şüurda ətraf aləmin hissi mənzərəsi yaranır və insan dərk edir. Əgər idrak proseslərindən hər hansı biri (duyğu, qavrayış, hafizə, təxəyyül, təfəkkür və s.) pozularsa, şüurda da pozğunluq yaranar.

Şüurun izah edilməsində digər mərhələ onun "mən"ini "qeyri-mən"dən fərqləndirməkdən ibarətdir. Yəni mənlik şüurunun həyata keçirilməsi, formalaşması prosesi baş verir.

Şüurun üçüncü bir xarakteristikası da vardır ki, o da insanın qarşıya qoyduğu məqsədə uyğun olaraq onun fəaliyyətinin təmin olunmasından ibarətdir. Məqsədli fəaliyyət zamanı, şüurda onun motivləri əmələ gəlir, zəruri hallarda bəzi düzəlişlər edilir, iradi qərar qəbul olunur və s.

Nəhayət, şüurun dördüncü bir xarakteristikası da vardır ki, buraya, yəni insan şüuruna hisslər aləminin daxil olması ilə əlaqədar olaraq şəxsiyyətlərarası emosional qiymətlərin olmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, şüurun formalaşmasının zəruri şərtini dil təşkil edir. Nitq vasitəsilə isə zəruri biliklər toplanır və ifadə olunur. A.İ Gertsen yazmışdır ki, "hər bir adam kökləri az qala Adəmin cənnətinə gedib çıxan dəhşətli qenealogiya ağacına istinad edir; bizim arxamızda sahil dalğalarının arxasında olduğu kimi, bütün okeanın -ümumdünya tarixinin gücü hiss olunur bu anda bütün əsrlərin fikri bizim beynimizdədir"¹. Dil hər hansı bir insan tərəfindən mənimsənilir və onun real şüuruna çevrilir. Dilin köməyi ilə cəmiyyətin çoxəsrlik praktikasında əldə edilən təcrübədən istifadə edilir.

Bir çox alimlərin (İ.R.Pavlov və b.) apardıqları eksperimentlərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yalnız bələdləşmə manipulyasiyası sahəsində bəzi heyvanlar situativ

¹ *И.А.Герцен.Былое и дума.Т.3.М.,“Худ.Литературы”,1973,с.225.*

məsələ həll etməyə qabildir. Tədqiqatçı alimlərdən hələ heç biri meymunlarda mücərrəd təfəkkür tərzini müşahidə etməmişlər. Heyvanlar hər hansı qavranılan şəraitin quludur. İnsanlar isə vaxtın şəraitin qulu olmur və onlar gələcəyi görməyə qabildirlər.

İnsan psixikasını heyvan psixikasından fərqləndirən birinci əsas şərt, insanların müvafiq şəraitə uyğun olaraq şüurlu hərəkət etməyə qabil olmasıdır. İkincisi isə insan heyvanlardan fərqli olaraq şüurlu plan əsasında alət yaradır və onu qoruyub mühafizə edir. Üçüncüsü isə insan əldə etdiyi təcrübəni gələcək nəsillərə verməyə, alətlərdən istifadə qaydalarına, insanlar arasında olan ünsiyyət qaydalarına yiyələnirlər.

Heyvanlar aləminin psixikasınının fərqləndirici cəhətlərindən biri də onun inkişafının bioloji təkamülə əsaslanmasıdır. Məlum olduğu kimi, insan şüurunun inkişafı ictimai-tarixi inkişaf qanununa tabedir.

Bəşəriyyətin yaratmış olduğu təcrübəni mənimsəyəcək insan ixtiyari diqqəti və mücərrəd təfəkkürü inkişaf etdirir.

Beləliklə, insan psixikası materiyanın təkamülünün bütün gedışı boyu hazırlanmış, əşyayi-əməli təfəkkür qabiliyyətinə malik olmuş, külli miqdarda assosiasiyalar yarada bilmişdir.

Psixoloji təlimlər tarixindən

Psixoloji inkişafın tarixindən bizə məlumdur ki, "ruhi aləm" anlayışının əmələ gəlməsi ibtidai insanların animistik görüşləri ilə əlaqədardır. Fəlsəfənin müstəqil bir bölməsi kimi ruh haqqında elm Aristotel tərəfindən işlənmişdir. Onun "Ruhi aləm haqqında" əsərini bu haqda ilk elmi-psixoloji əsərlərdən hesab etmək olar. Aristotel ruhi fəaliyyətin öyrənilməsinin təcrübə, obyektiv metodunu müdafiə edirdi. İlk dəfə elm tarixində Aristotel canlı bədənin ruhi aləmlə birlikdə olması ideyasını irəli sürmüşdü. Belə ki, Aristotela qədər olan həm materialistlər, həm də idealistlər ruhi aləmi bədəndən ayrılıqda təsəvvür edirdilər.

XVII əsr bioloji və psixoloji biliklərin inkişafında yeni bir dövr açır. Fransız alimi Dekart (1596-1650) tərəfindən davranışın reflektor təbiətinin kəşfi baş verdi. Ətraf aləmdə baş verən xarici təsirlərə orqanizmin cavab reaksiyası kimi refleks haqqında anlayış yarandı (latın sözü "refleks" əksetmə deməkdir). Lakin Dekart sübut etdi ki, əzələlər ruhi aləmin müdaxiləsi olmadan, xarici təkanlara cavab verir. Lakin o, bu sxemi bütün psixi fəaliyyətə tətbiq edə bilmədi.

XVII əsrin digər böyük mütəfəkkirlərindən olan ingilis materialisti Hobbs (1588-1679) və Niderland filosof-materialisti Spinoza (1632-1677) elmi psixologiyanın əsas prinsiplərindən biri olan-determinizmi müdafiə edirdilər. Bu prinsipə görə, bütün hadisələr maddi səbəb və qanunların təsiri ilə yaranır. Onlar belə hesab edirdilər ki, insanın hiss və fikirlərini idarə edən qanunlar öz dəqiqliyinə görə həndəsi qanunlar kimidir.

XVIII əsrdə bir sıra ölkələrdə dərin iqtisadi dəyişikliklər baş verdi. Bu zaman elmdə rəasionalizm hökm sürürdü. Rəasionalizmə görə, ancaq ağıl əsil biliklər verir. Bu dövrdə empirik (təcrübi) psixologiyanın banisi hesab edilən ingilis filosofu və pedaqoqu Con Lokk (1632-1704) bu təlimin düzgün müdafiəçisi idi. Lokka görə təcrübənin iki mənbəyi ola bilər: xarici hiss üzvlərini əks etdirən xarici və ağılın daxili fəaliyyəti olan daxili təcrübə.

Lokkun daxili və xarici təcrübə haqqında təlimi bu ətrafda həm materialist, həm də idealist təlimlərin inkişafına təkan verdi. Belə ki, materialistlər: Hartli (1705-1757); Didro (1713-1784), Rədişşev (1749-1802) -xarici təcrübəni əsas götürürdülər. Berkli başda olmaqla idealistlər isə daxili olanı, yəni məzmunu ilkin olaraq götürürdülər.

İnsanın mürəkkəb psixi fəaliyyəti haqqında Lokkdan sonra ideyalar assosiasiyası (rəbitəsi) qanunu, psixologiyanın başlıca qanunu kimi hakim istiqamətə çevrilir. Bu istiqamətin ən görkəmli nümayəndəsi D.Hartli olmuşdur. Hartli iki anlayışı: refleks haqqında olan anlayışla, assosiasiya haqqında olan anlayışı birləşdirdi.

XVIII əsrdən başlayaraq psixika haqqında təlim beyinlə əlaqələndirildi (bu vaxta qədər bu təlimi bədənin bütün hissələrinə, o cümlədən ürək və böyrəyə də aid edirdilər). Bu isə baş beyində olan müvəffəqiyyətli tədqiqat işlərinin təsiri altında baş verdi. Belə ki, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində ingilis Ç.Bell və fransız F. Majandi hissi və hərəkət sinir tellərini kəşf etdilər. Lakin onun mürəkkəb psixi hallarda tətbiqi məsələsində də bir çox tənqidi fikirlər səsləndi. Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu rus fizioloqu İ.M.Seçenov "Baş beyinin refleksləri" kitabında izah edərək göstərdi ki, "şüurlu və şüursuz həyatın bütün aktları məqsəd e'tibarilə reflekslərdən ibarətdir".¹

Beləliklə, Seçenovun sözləri ilə desək "mənsə e'tibarilə" psixi hadisə refleks kimi prosesdir".

XIX əsrin ortalarında Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsi yarandı, bu isə insanın və heyvanın bədən quruluşunda bir çox ümumi cəhətlərin olduğunu əsaslandırdı. Bioloji planda insan və heyvanın davranışında və psixikasında bir çox ümumi cəhətlərin olması haqqında ilk addım atdı. Bu tədqiqatlar zoopsixologiya sahəsində olan inkişafa xüsusilə böyük təkan verdi.

İ.M.Seçenovun bir çox nəzəri müddəaları İ.P.Pavlov (1849-1936) tərəfindən eksperimental surətdə təsdiq olunmuş və konkretləşdirilmişdir. Pavlovun tədqiqatlarının əsasını bütövlükdə iki siqnal sistemi haqqında təlim təşkil edir ki, bu haqda yuxarıda qeyd etdik.

Psixoloji təlimlərin inkişafında XIX əsrin ikinci yarısı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu vaxt tibbdə, o cümlədən psixiatrik praktikada bir çox elmi nailiyyətlər əldə edildi. XIX əsrin ikinci yarısında baş verən elmi nailiyyətlərin ən başlıcası ondan ibarətdir ki, eksperimental üsullar tədricən psixologiya elminə nüfuz edirdi

İlk dəfə olaraq 1879-cu idlə Almaniyanın Leypsik şəhərində Vilhelm Vundt özünün eksperimental psixologiya laboratoriyasını yaratdı. Bu laboratoriyada nəinki, Almaniyada, həm də

¹ *И.М.Сеченов Рефлексы головного мозга.Избранные философские психологические произведения.М.Госполитиздат, 1974, с. 176.*

bütün dünyada psixologiya elminin inkişafına əsaslı təsir göstərdilər. Bir qədər sonra Vundtun laboratoriyası əsasında dünyada ilk Eksperimental Psixologiya İnstitutu təşkil olundu. Beləliklə, psixologiya eksperimental bir elm olmaqla yanaşı, həm də müstəqil bir elm kimi inkişaf etməyə başladı.

Azərbaycanda ilk psixologiya laboratoriyası 1926-cı ildə F.Ə.İbrahimbəyli tərəfindən yaradılmışdır.

Azərbaycanda da psixologiya elmi özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir.

Biz Azərbaycanda ilk psixoloji təsəvvürlərə aid xalqımızın adət-ənənəsində, ailə və rəişət (toy, yaş, və s.) mərasimlərində də təsadüf edirik. Molla Nəsirəddin, Bəhlul Danəndə insanları yaxşı tanıyırdılar. Azərbaycanın xalq nağılları və dastanlarında müxtəlif psixoloji hadisələr geniş təsvir olunmuşdur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında insanların qarşılıqlı münasibətləri təhlil olunur. Dastanda davranış normalarında özünü büruzə verən xəyanət, həsəd, qorxaqlıq fərarilik kimi mənfi surətlər tənqid edilmişdir.¹

XI əsrdən başlayaraq Azərbaycanda psixoloji ideyalar fəlsəfi traktat və bədii ədəbiyyat nümunələrində daha çox təsadüf olunur.

Azərbaycanda psixoloji ideyaların inkişafında Bəhmənyar, Xəqani, Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Abbasqulu ağa Bakıxanov, M.F.Axundov, Ü.Hacıbəyov, Hüseyn Cavid, C.Cabbarlı kimi mütəfəkkir şair və yazıçıların böyük xidməti olmuşdur.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiləri mütərəqqi rus pedaqoq və psixoloqlarının əsərləri ilə tanış olmaq imkanı qazandılar. Artıq Azərbaycan pedaqoqlarının əsərlərində yaş və pedaqoji psixologiya məsələlərinə daha çox yer ayrılmağa başladı. Bu halda aydın təsəvvür əldə etmək üçün görkəmli Azərbaycan pedaqoqu Məhəmməd Tağı Sidqinin "Nümunəyi-əxlaq" əsərini xatırlamaq kifayətdir.¹

¹Ə.S. Bayramov. . Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. B.*, 1989, s. 56.

¹Ə.S.Bayramov. , Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. Bakı, Maarif*. 1989, s. 60.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qələbə çaldıqdan sonra psixologiya elmi müstəqil bir elm kimi sürətlə inkişaf etdi Ali məktəblərdə psixologiya elmi tədris olunmağa başladı və kadr hazırlığına diqqət artırıldı.

Respublikamızın yaşlı nəslinin nümayəndələrindən A.O.Makovelski, Ə.K.Zəkuyev, M.R.Abbasov, M.Hacıyev və b. səmərəli fəaliyyət göstərmiş, kafedra və laboratoriyalar açmışlar.

Azərbaycan psixoloqlarından M.C. Məhərrəmov, Ş.S.Ağayev, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə. Həmzəyev, Y.Kərimov, N.Kazımov, Ə.Ə.Qədirov, M.S.Əbdütoy, Q.Əzimov, Z.M.Mehdizadə, İ.Ə.Seyidov, Ş.Babayev, Aİ.Məmmədov, İ.N.Məmmədov, T.M. Mustafayev, S.Seyidov və b. apardıqları elmi -tədqiqat işləri psixologiya elmini daha da zənginləşdirmişdir.

Azərbaycan psixoloqlarının əsərlərində, dissertasiyalarında psixologiyanın ən yaxşı tədqiqat metodları seçilib toplanmış, eksperimentlərin qoyuluşu, gedişi, aparılması şərh olunmuş, araşdırmanın yol və vasitələri göstərilmiş, alınan nəticələr təhlil edilmişdir.¹ Azərbaycan psixoloqları XX əsrdə apardıqları araşdırmalar əsasında nəticələrə dair konfranslarda, dünya miqyaslı qurultaylarda, konqreslərdə çıxış etmiş və məruzələr etmişlər.

Psixologiyanın tədqiqat metodları.

Psixoloji tədqiqat metodları dedikdə bu elmin öz predmetini tədqiq etmək üçün hansı yol və vasitələrdən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Müasir psixologiyada istifadə edilən əsas metodlar və əsas metodların variantları 1 sayılı cədvəldə göstərilmişdir.

Müşahidə bir neçə variantda həyata keçirilir. Kənardan müşahidə hadisələrin gedişatına müdaxilə etmədən onu baş verdiyi təbii şəraitdə izləməyi nəzərdə tutur.

---

¹Ə.Ə.Qədirov, N.Ə. Xəlilov. *Yaş psixologiyası Dərs vəsaiti. Gəncə, 1999, s. 36-38.*

Psixoloji tədqiqatın əsas metdları və onların variantları

Əsas metodlar	Əsas metodların variantları
Müşahidə	Kənardan müşahidə Özünümüşahidə
Eksperiment	Təbii Laborator
Psixodiagnostik	Testlər Anketlər Sosiometriya İntervyü
modelləşdirmə	Riyazi Texniki Kibernetik Statistik

Özünü müşahidə zamanı insan özünü təhlildən istifadə edərək öz davranışını, təəsüratını, öz hafizəsinin məhsuldarlığını və s. müəyyənləşdirir. Bu zaman adam özünə başqalarının gözü ilə baxır və özünü başqaları ilə müqayisə edir.

Müşahidə metodunun tədqiqat üçün bir çox üstünlükləri ilə yanaşı nöqsanları da vardır. Bu nöqsanlar, hər şeydən əvvəl ondan irəli gəlir ki, bəzən psixi hadisələr çox sürətlə cərəyan edir. Lazım olan anın qeydini aparmaq çətin olur, bəzən də mümkün olmur. Təkrar müşahidə lazımı səmərəni vermir. Bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə psixologiyada eksperiment metodundan istifadə olunur. Eksperiment metodu isə cədvəldən görüldüyü kimi təbii və laborator olmaqla müxtəlif variantlarda həyata keçirilə bilər.

Laborator eksperiment adından da görüldüyü kimi xüsusi laboratoriyalarda aparılır və onun gedişində müxtəlif cihazlardan istifadə olunur. Lakin bəzən psixi prosesin gedişi laborator şəraitində səhih olmur, bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq məqsədilə təbii eksperimentə geniş yer verilir.

Psixodiaqnostik metodların-test, anket, sosiometrik və intervyu kimi variantlarından psixoloji tədqiqat zamanı istifadə olunur.

"Test" ingilis sözü olub, hərfi mənası "sınaq" , "Yoxlamaq" deməkdir. Test metodundan istifadə etməklə müəyyən sahə üzrə bilik və bacarıqlar yoxlanır, hər hansı işi icra etmək və ya peşəyə yararlılıq yoxlanır.

Anket metodu zamanı tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq suallar qoyulur. Həmin suallara yazılı cavab verilir. Cavabları təhlil etməklə insanların psixoloji xüsusiyyətləri haqqında fikir yürüdülmür.

Sosiometrik metoddan kollektivlərdə insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri öyrənmək məqsədilə istifadə olunur. Sosiometriya (latınca-Sosietas-cəmiyyət və yunanca-metros-ölçmək deməkdir) hansı formada tətbiq edilirsə- edilsin onun nəticələrini müşahidə və ya eksperiment yolu ilə dəqiqləşdirmək zəruridir.

Şəxsiyyətlərarası münasibətləri öyrənmək üçün tətbiq edilən metodlardan biri də intervyüdür. İntervyü zamanı hər hansı məsələ haqqında müəyyən bir şəxsin fikri soruşulur. Bu əsasən şifahi formada həyata keçirilir.

Son zamanlar psixologiya elmində modelləşdirmə metodundan da geniş istifadə edilir. Psixikanın modelləşdirilməsi zamanı insanın psixi (təfəkkürün, qavrayışın, hafizənin və s.) fəaliyyətində onun modeli yaradılır və həmin modelin köməyi ilə psixi proseslər öyrənilir.

Psixologiyada tətbiq olunan riyazi metodlar çoxdur. Riyazi modelləşdirmənin psixologiyada istifadə olunan formulu -Buqer-Weber, Veber-Fexner və Stivens qanunlarına əsasən müəyyən olunur.¹

Statistik metodlar dedikdə, tətbiqi riyazi statistikanın psixologiyada eksperimentlərin nəticəsini işləmək məqsədilə istifadə olunan ayrı-ayrı metodları nəzərdə tutulur.

Ehtimal məntiqindən və ehtimal modellərindən istifadə etməklə psixoloji tədqiqatın nəticələrinin əsaslı olmasını təmin

---

¹ *Немов Р.С. Психология. В 3-х кн.-4 –е изд. Кн. I. М., 2001, с. 24.*

etmək-statistik metodların psixologiya sahəsində tətbiq edil-məsinin başlıca məqsədidir.²

Psixoloji tədqiqatlarda zəruri düzgün metod seçib adekvat üsulların düzgün tətbiqi sahəsində müasir psixologiyanın ən mürəkkəb nəzəri və praktik problemlərinin həlli təmin edilmiş olur.

İnsanın fərd və şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələləri

Psixologiya elmi insani fərd və şəxsiyyət kimi öyrənir. Çünki insan dünyaya fərd kimi gəlir, ictimai münasibətlər sistemində, ünsiyyətin sayəsində şəxsiyyətə çevrilir. Fərd termini insanın bir bioloji varlıq kimi psixoloji xüsusiyyətlərini ifadə edir. Fərd anlayışı ümumilikdə, götürdükdə insan cinsinə mənsub olma faktını nəzərdə tutur. Bu baxımdan həm yeni doğulmuş uşaq, həm də yaşlı adam fərddir.

Bir cəhəti də dəqiqləşdirək: insan fərd kimi doğularaq cə-miyyətin üzvü kimi müəyyən etik, estetik və sosial keyfiyyətləri mənimsədikdən sonra şəxsiyyətə çevrilir. Lakin şəxsiyyət mürəkkəb anlayışdır. Onun psixoloji baxımdan müxtəlif xüsu-siyyətləri vardır. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

1) şəxsiyyət fəaliyyət dairəsini daimi genişləndirməklə öz həyat yolunu müəyyən edir;

2) şəxsiyyətin həyat istiqamətini-onun maraq, əqidə və davamlı motivlər sistemi müəyyən edir.

3) şəxsiyyətin fəallığının mənbəyi olan tələbatlar sisteminə uyğun gələn obyektlər. Onun həyat mövqeyində, maraq və meyllərində, emosiya və hisslərində özünün aydın ifadəsini tapır;

4) şəxsiyyətin əməyə, onu əhatə edən insanlara, özünə münasibətləri onun şəxsiyyətini xarakterizə edir.

Nəzərdən keçirdiyimiz bu xüsusiyyətlər heyvanlar arasında böyümüş uşaqlarda müşahidə olunmur. Çünki onlar fər-

---

² *Ə.S.Bayramov. Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. Bakı, Maarif, 1989, s. 94.*

ddirlər, gələcəkdə insanlarla ünsiyyət və fəaliyyət prosesində ictimai münasibətləri mənimsədikdə şəxsiyyətə çevriləcəkdir.

Şəxsiyyətə çevrilmək müəyyən həyat mövqeyi, hər şeydən əvvəl, əxlaqi mövqe tutmaq, öz mövqeyini cəmiyyətin üzvü kimi aydın dərk etmək və onun üçün məsuliyyət daşımaq, özünün əməlləri, işləri, bütün həyatı ilə onu təsdiq etmək deməkdir.

Cəmiyyətin üzvü kimi şəxsiyyətin inkişafı çoxcəhətlidir. Burada iki cəhəti xüsusilə ayırd etmək lazımdır. Birincisi-şəxsiyyətin insanlarla, ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə əlaqələrini genişləndirir, ictimai təcrübəni öz sərvətinə çevirir. Şəxsiyyətin inkişafının bu cəhəti onun ictimailəşməsi (sosiallaşması) adlanır. İkinci tərəfdən şəxsiyyət ictimai inkişaf prosesində şəxsiyyətə çevrildikcə özünəməxsus (təkrar olunmaz) həyat tərzini formalaşır ki, bu da fərdiləşmə prosesi adlanır.

Psixologiyada bu mühüm faktı ifadə etmək üçün fərdiyyət anlayışından istifadə olunur. Fərdiyyət insanın maraqlarında, qabiliyyətlərində, tələbatlarında, temperament və xarakter əlamətlərində özünü göstərir. Fəaliyyət insanın anatomik- fizioloji quruluşu ilə bağlı olsa da, əsas etibarilə onun həyat tarixini əks etdirir.¹ Ona görə də insanlara fərdi yanaşma zamanı onların fərdiyyətinin öyrəniləməsinin böyük praktik əhəmiyyəti vardır.

3. Qarşıya belə bir sual çıxır: fərd ictimai münasibətləri necə (hansı yol və vasitələrlə) mənimsəyir?

Orqanizmlərdən biri olan heyvanların davranışını bütövlükdə ətraf mühit müəyyən edir. İnsanların fəallığı isə cəmiyyətin tələbləri ilə tənzim edilir. Davranışın insana məxsus olan tipini ifadə etmək üçün-fəaliyyət termini işlənilir. Psixologiyada insana məxsus olan fəaliyyətin digər orqanizmlərdən fərqləndirici cəhətlərinə nəzər salmaq.

Burada, hər şeydən əvvəl, onu doğuran tələbatlar müəyyən edilməlidir. Tələbatların həyata keçirilməsində, ona stimulyaradan, təkan verən motivlər xüsusi rol oynayır. Lakin fəaliyyətin məzmununu tələbat deyil, məqsəd müəyyən edir.

---

¹ Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. Bakı, "Maarif", 1989, sə. 105-109.*

Deməli, fəaliyyətin ilkin fərqləndirici əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, insan fəallığının mənbəyi tələbatlar əsasında yaranır və düşünülmüş məqsədlə idarə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün, fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasından danışmaq lazımdır. Nəhayət, fəaliyyət insan davranışını elə idarə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır ki, məqsədəyönəlmiş hərəkətləri həyata keçirə bilsin. Buradan görünür ki, fəaliyyət idrak və iradi proseslərlə sıx bağlıdır, onlar olmasa mövcud ola bilməz.

Müasir insanlarda, onların tələbatlarına uyğun olaraq çoxlu miqdarda fəaliyyət növü vardır. Onları təsəvvür etmək üçün həmin insanın tələbatlarına uyğun olaraq onları hesablamaq lazımdır. Bu iş isə olduqca mürəkkəbdir, çünki tələbatların əhəmiyyətlik dərəcəsi müxtəlifdir.

Bütün insanlar üçün xarakterik olan fəaliyyət növlərini ümumiləşdirsək onların fərdi inkişaf aktivliyi nəzərə alınmaqla aşağıdakı əsas fəaliyyət növlərini göstərə bilərik: ünsiyyət, oyun, təlim və əmək.

Ünsiyyət-birinci fəaliyyət növü olmaqla insanın fərdi inkişaf prosesində yaranır. Onun ardınca oyun, təlim və əmək gəlir. Bütün bu fəaliyyət növləri inkişaf etdirici xarakter daşıyır və şəxsiyyətin intellektual inkişafında aktiv iştirak edir.

Ünsiyyət fəaliyyətində (başqa sözlə desək kommunikatik fəaliyyətdə) obyekt başqa adamlardır. İnsan psixikasında məhz nəyə təsir edəcəyimizdən asılı olaraq ünsiyyət fəaliyyətinin psixoloji məzmunu da müxtəlif olacaqdır. Bir halda bu yeni biliklərin verilməsindən, başqa halda əqidənin dəyişilməsindən, üçüncü halda isə işə bilavasitə təhrikdən ibarət olacaqdır.

Ünsiyyət fəaliyyətində insanlar işin məqsədini bir-birinə izah edir, iş prosesində qarşıya çıxan çətinlikləri və nöqsanları müzakirə edir, məsləhətləşirlər. Bu prosesdə ünsiyyət ancaq və ancaq insanların birgə fəaliyyətinin təşkilinə xidmət edir. Ünsiyyətin fəaliyyət obyektini bir adam (və ya iki-üç) və ya çox adamdan məktəbin sinfi, auditoriya. bütöv zal) ibarət olması

ilə müəyyən edilir. Burada birinci halda şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdən; ikinci halda isə sosial ünsiyyətdən söhbət gedir.

Onda istifadə edilən vasitələrdən asılı olaraq, ünsiyyət fəaliyyətini müxtəlif növlərə ayırmaq olar. Ünsiyyətin ən qədim növü maddi ünsiyyətdir. Ünsiyyətin ən inkişaf etmiş və xüsusi tərkib hissələrinə malik olan növü işarə ünsiyyətini göstərmək olar.

Nitq ünsiyyəti işarə ünsiyyətinin xüsusi halıdır. Nitq fəaliyyəti insanın ünsiyyət üçün dildən istifadə etməsi prosesidir. Lakin ünsiyyət fəaliyyəti nitq olmadan da həyata keçirilə bilər, belə halda jestlərdən, duruşdan, baxışdan, baxışın istiqamətindən istifadə olunur. Bu cür mənalı ünsiyyət xüsusilə emosional vəziyyət, hisslər və əhvalların ötürülməsi ilə əlaqədar olan şərait üçün xarakterikdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqda oyun fəallığının həyata keçirilməsi forması həyat fəaliyyəti formasıdır. Özlüyündə bu funksional həzzlə bağlıdır. Onun təhrikedicisi fəallığa tələbat, mənbəyi isə təqlid və təcrübədir. Uşaqların oyun fəaliyyətinin ən mühüm xüsusiyyəti ilk başlanğıcdan, böyüklərlə ünsiyyət və onların rəhbərliyi altında praktiki davranış forması əsasında inkişaf edir.

Üçüncü yaşdan başlayaraq rollu oyunlar meydana çıxır. Yəni uşaq böyüklərdə müşahidə etdiyi funksiyaları təkrar edir: məsələn, iki yaşlı qız kuklasını yedizdirir və s. Həkim rolunu oynayan uşaq özünü "həkim" kimi aparır.

Beləliklə, oyun icra olunan işlərin sahəsində dərk edilməni inkişaf etdirir, özünüdərk etməni genişləndirir.¹

Uşağın orqanizminin böyüməsi, anatomik-fizioloji inkişaf, ali sinir fəaliyyətinin formalaşması və mürəkkəbləşməsi baş verir. Öyrətmə uşağın inkişafında əsas amil kimi çıxış edir. Onun həyatına yeni bir fəaliyyət növünün daxil olması vaxtı gəlib çatır. Bu elə fəaliyyətdir ki, onun məqsədi müəyyən məlumatları, hərəkətləri, davranış formalarını mənimsəməkdən ibarətdir. Bu cür spesifik fəaliyyət təlim adlanır. Təlim fəaliyyəti müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək

---

¹ *Ümumipsixologiya. Prof. A. V.Petrovskinin red. İl. Bakı, "Maarif" 1982. s. 186-195.*

üçün insanın fəaliyyətin şüurlu məqsədlərlə idarə olunduğu yerdə mümkündür. insanda təlim o zaman mövcud olur ki, o öz hərəkətlərini özü tənzim edə bilər. Bu qabiliyyət isə əvvəlki fəaliyyət növləri olan-oyun, praktik davranış və s. əsasında formalaşır və altı-yeddi yaşlarda lazımi inkişaf səviyyəsinə çatır.

Təlim fəaliyyəti insanı tək bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmır. O, özünün psixi proseslərini idarə edərək, insanı əməyə hazırlayır.

Əmək fəaliyyəti insanın əsas, aparıcı fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət növü ancaq insana məxsusdur, onun sayəsində insan yaşamağa və təbiət qüvvələri üzərində qalib gəlməyə müvəffəq olur. Əmək fəaliyyəti nəticəsində inkişaf üçün zəruri olan məhsullar istehsal olunur və insanlar tələbatlarını ödəyirlər. Ona görə də insanların əmək fəaliyyəti öz mahiyyəti etibarilə ictimai xarakter daşıyır.

Beləliklə, biz şəxsiyyətin formalaşmasında fəaliyyətin rolunu aydınlaşdırdıq. Həmin prosesin ikinci tərəfi də vardır. Bu tərəf fəaliyyətin öz inkişafında şəxsiyyətin rolunu nəzərdə tutur. Çünki şəxsiyyət formalaşdıqca fəaliyyətin xarakterində əsaslı dəyişikliklər baş verir fəaliyyətin motivləri formalaşır. Fəaliyyət prosesi şəxsi mənə kəsb edir. Bundan asılı olaraq fəaliyyətin tərkibinə daxil olan bütün idrak proseslərinin xarakteri dəyişilir. Onlar şəxsiyyətin xüsusiyyətləri ilə şərtlənməyə başlayırlar. Beləliklə də, fəaliyyət prosesində şəxsiyyətin tələbat-motivasiya, emosiya və idrak sahələri bir-birinə nüfuz edir, onlar tədricən qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməyə başlayırlar.

insan fəaliyyəti şüurun təşəkkülü və inkişafı ilə əlaqədar olaraq şüurlu fəallıq kimi təşəkkül tapır və inkişaf edir. O da öz növbəsində şüurun təşəkkülü və inkişafı üçün əsas rol oynayır.

Şəxsiyyətin anadangəlmə deyil, konkret tarixi həyat şəraitində, təlim və tərbiyə prosesində formalaşması fikri ilə çox psixoloqlar razıdırlar. Lakin şəxsiyyətin formalaşmasında hansı qanunlar əsas rol oynayır, bu məsələyə münasibətdə

müxtəlif fərqlər vardır. Bu fikir ayrılığı xüsusilə inkişafın hərəkətverici qüvvəsində, yəni şəxsiyyətin inkişafına cəmiyyətdə olan müxtəlif sosial qrupların təsiri, inkişaf dövrünün qanunauyğunluqları, bu sahədə inkişafa kömək edən və mane olan proseslər daxildir.

90-cı illərdən etibarən şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması prosesində müxtəlif nəzəriyyə və konsepsiyaları əhatə edən inkişaf konsepsiyasına xüsusi diqqət yetirilir. Belə bir nəzəriyyəyə əsaslanan konsepsiyalardan biri Amerika psixoloqu E.Eriksona məxsusdur.

Eriksonun baxışlarının əsasını epigenetik prinsiplər təşkil edir. Şəxsiyyətin inkişafında Eriksona görə səkkiz psixoloji krizis dövrü mövcuddur, bu isə hər bir insanda hökmən baş verir:

1. İnam-inamsızlıq (həyatın birinci ilində);
2. Tərəddüd və utancaqlıq (2-3 yaş dövrü);
3. Təşəbbüskarlıq və öz günahını dərk etmə (3-6 yaş dövrü);
4. Əməksevərliyə alışma dövrü (7-12 yaş dövrü);
5. Şəxsiyyətin özünüdərk etməsi (12-18 yaş dövrü);
6. Ünsiyyət və intimliliyə meyl (18-30 yaş dövrü)
7. Yeni nəsillərə tərbiyə etmək (30-60 yaş dövrü)
8. Ötən ömürdən razı qalmaq və ya qalmamaq (60 yaşdan sonra)

Eriksonun konsepsiyasının əsasını, insanın daxili aləminin dəyişməsi, ətrafdakı adamlarla münasibətdə radikal dəyişiklik təşkil edir. Bunun nəticəsində şəxsiyyət əvvəllər mövcud olmayanı əldə edir. Formalaşan və inkişaf edən şəxsiyyət həyatda nəinki yaxşı keyfiyyətləri, həm də pis keyfiyyətləri mənimsəyir. Bu nəzəriyyənin ayrı-ayrı variantlarını, şəxsiyyətin fərdi keyfiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən araşdırmaq demək olar ki, mümkün deyildir. Bütün bu çətinlikləri nəzərə alaraq Erikson öz inkişaf konsepsiyasında-normal və anormal inkişafı izah etməyə çalışır. Təmiz halda onlara həyatda demək olar ki, rast gəlinmir, amma onları mümkün olan aralıq variantları kimi qarışıq şəkildə izah etmək olar (cədvəl 2).

Eriksona görə şəxsiyyətin inkişaf dövrləri

İnkişaf dövrləri	Normal inkişaf xətti	Anormal inkişaf xətti
1.Çağalığ dövrü (1 yaşa qədər olan dövr)	İnsanlara inam, Qarşılıqlı məhəbbət, valideynlərin tanınması, başqa adamlarla ünsiyyət	Tez döşdən kəsilməsi, ananın uşaqla pis rəftarı əsasında inamsızlığın yaranması.
2.Körpəlik dövrü (1-3 yaş)	Ozünə inamın yaranması. Uşaq özünə müstəqil ancaq valideynlərdən asılı insan kimi baxır.	Uşaq öz qabiliyyətlərinə hələlik inanmır. Onun danışıqı, yerişi, elementar hərəkət vərdisləri istənilən səviyyədə deyildir.
3. Məktəbəqədər yaş dövrü (3-6 yaş)	Aktivlik və hər şeylə maraqlanmaq. Ətrafda baş verən hər şey barədə böyüklərə sual vermək.	Passtivlik və insanlara etinasız münasibət. Təşəbbüsün olmaması, başqalarının hisslərindən asılı olmaq.
4.Kiçik məktəbli yaş dövrü (6-10 yaş).	Əməksevərlik. Müvəffəqiyyət qazanmaq üçün çalışmaq. Qarşıya həlli mümkün olan real vəzifələr qoymaq.	Çətin tapşırıqlardan və başqa adamlarla yarış vəziyyətindən qaçmaq. Öz böyüklüyünə və yaşına inanmamaq.
5.Yeniyetməlik, cinsi yetişkənlik və qənelik dövrü (11-20 yaş)	Həyat yolunun müəyyən edilməsi, gələcək planların müəyyən edilməsi. Özünü müxtəlif rollarda yoxlamaq. Təlim fəaliyyəti. Dünya görüşünün artması. Dost və yoldaşlar arasında liderliyi ələ almağa çalışmaq.	Keçmiş indi və gələcək haqqında fikirlərin müvəqqəti xarakter daşması. Özünü idarə etməyə çalışmaq. Cinsi rollara inamsızlıq. Dünyagörüşünün müəyyənləşməsində səhvlər.

6. Yetkinlik yaşının ilk dövrü. (21-40 yaş)	İnsanlara yaxınlıq. İnsanlarla əlaqə yaratmaq, öz həyat və qabiliyyətini onlara həsr etmək. Uşaqların doğulması və tərbiyə edilməsi. Öz həyatından razılıq.	İnsanlardan qaçmaq. Xarakter çətinliyi, insanlara aydın olmayan davranış. Psixikada, ruhi vəziyyətlərdə müəyyən çətinliklər zamanı özünü ələ ala bilməmək.
7. Yetkinlik yaşının ikinci dövrü (40-60 yaş)	Yaradıcılıq. Məhsuldar yaradıcılıq işi ilə məşğul olmaq. Tam həcmdə düşünülmüş həyat tərzi keçirmək. Ailə vəziyyətindən razılıq, uşaqlar ilə fəxr etmək. Yeni nəslin tərbiyəsi və təlimi.	Egoizm. İşdə məhsuldar olmamaq. İlkin əlillik. Zəhmətdən qaçmaq.
8. Yaşlı adam (60 dan sonra)	Keçmiş haqqında düşüncələr, onun qiymətləndirilməsi. Ötən həyatın xeyirli və lazımlı olduğunu duymaq. Ölümün qorxulu olmadığını başa düşmək.	Həyatın boş keçməsinə anlammaq. Həyatı yenicdən başlamaq arzusu. Yaxınlaşan ölümün qorxusu.

İnsan şəxsiyyətinin fəallığı və davranışın motivləri

İnsan şəxsiyyəti fəallığının mənbəyini nə təşkil etməsi barədə uzun illər boyu mübahisələr getmişdir. XX əsrdə bu mübahisələr daha da şiddətlənmişdir. Çünki əsrin əvvəllərində Vyana psixiatri və psixoloqu Z. Freyd bir sıra eksperimental təcrübələr əsasında maraqlı fikirlərlə çıxış etdi. Bu psixoloqun fikrincə, insan ona görə fəaldır ki, onda heyvan əcdadlarından irsən keçmiş instinktiv təhriklər və hər şeydən əvvəl, cinsi instinkt və özünü mühafizə instinkti təzahür edir.

Freydin aşkar biologizmi və onun şəxsiyyətinin bütün fəallığını yalnız seksual təhriklər əsasında izah etmək cəhdləri bir çox psixoloqlar tərəfindən etirazla qarşılandı ki, bu da neofreydizmin (A.Kardiner, E.Fromm, K.Xorni və b.) yaranmasının səbəblərindən birinə çevrildi. Şəxsiyyətin fəallığının başa düşülməsində neofreydislər seksual həvəsin birinciliyindən imtina edir və insanın aşkar surətdə biolojiləşdirilməsindən uzaqlaşırlar. Şəxsiyyətin mühitdən asılılığı ön plana çəkilir.

Şəxsiyyət problemi ilə məşğul olan Azərbaycan psixologiyası belə bir müddəə əsasında çıxış edir ki, şəxsiyyət öz fəallığını ətraf aləmlə qarşılıqlı təsir prosesində fəaliyyətdə təzahür etdirir. Şəxsiyyətin fəallığının mənbəyini onun tələbatı təşkil edir. Məhz tələbat insanı müəyyən surətdə və müəyyən istiqamətdə iş görməyə təhrik edir. Tələbat şəxsiyyətin haləti olub, onun konkret varlıq şəraitindən asılılığını ifadə edir. Tələbat şəxsiyyətin fəallığının mənbəyi kimi meydana çıxır.

Tələbatlar insanın konkret həyat şəraitindən asılılığını ifadə edən və onun bu şəraitdə aktivliyini şərtləndirən özünəməxsus psixi halətdir.¹ Bu tərifdə tələbatların üç xüsusiyyəti qeyd olunur. Onları qeyd olunan dərslük ədəbiyyatında göstərildiyi kimi ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1. İnsan özünün yaşaması və nəyə ehtiyacı olduqda, gərginlik keçirir, narahat olur. Deməli, hər hansı tələbatın əmələ gəlməsi və təmin olunması özünəməxsus emosiya və hisslərlə müşayiət olunur.

2. İnsanın tələbatlarının aktuallaşması konkret həyat şəraitindən asılıdır. Hətta insanın maddi tələbatları da konkret həyat şəraitindən asılı olaraq müxtəlif məzmun və formalarda ifadə olunur.

3. İnsan öz tələbatlarını təmin etməyə çalışmalıdır. Lakin bütün bunların həyata keçirilməsi üçün imkan olmsa, onu yaxın tələbatla əvəz etməsi, əgər lazım gələrsə onu boğmağı da bacarması lazımdır.

---

¹*Bayramov Ə.S. . Əlizadə Ə.Ə.. Psixologiya. Bakı, "Maarif" 1089. səh. 116-117.*

Müasir psixologiyada tələbatların müxtəlif təsnifatı vardır. Onlar mənşəyinə görə **təbii** və **mədəni**; predmetinə görə isə **maddi** və **mənəvi** tələbat növlərinə bölünür.

Bütün adamlarda yuxuya, istidən, soyuqdan qorunmağa tələbat vardır və bütün bunlar təbii tələbatlardır. Mədəni tələbatların növləri genişdir: çəngəl, bıçaqdan istifadə etməkdən başlamış, evi bəzəmək, S.Vurğunun əsərlərini əldə etmək tələbatına qədər onun müxtəlif növlərini qeyd etmək olar. Qidaya, geyimə, mənzilə və s. olan tələbatlar maddi tələbat hesab olunur. Mənəvi tələbatlara isə kino, teatr tamaşaları, təbiət mənzərələri, rəsm əsərlərinə baxmaq, kitab, qəzet, jurnal oxumaq və s. göstərmək olar.

Tələbatlar dinamik xarakter daşıyır. İnsanın fəaliyyət və ünsiyyət sahəsi genişləndikcə onlar da dəyişirlər. Tələbatların bu mühüm xüsusiyyəti öz əksini onda tapır ki, təmin olunmuş hər hansı bir tələbatın zəminində yeni yüksək tələbatlar formalaşır.

Tələbatlar öz-özlüyündə fəaliyyətin məqsədini müəyyən etmir. İnsan öz tələbatlarını müəyyən etmək və təmin etmək üçün işə başladıqda, tələbatı təmin edəcək predmet müəyyən edir, yəni motivlər əmələ gəlir. İnsan fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o həmişə hər hansı məqsədə xidmət edir. Lakin özünün bütün məqsədlərini fəaliyyət prosesində, eyni dərəcədə reallaşdırma bilmir. Çünki məqsəd şəxsi mə'nə kəsb etməli, onun daxili təhrikinə çevrilməlidir.

Motiv (latınca *movere*-hərəkətə gətirmək, işlətmək deməkdir) dedikdə tələbatların təmin olunması ilə əlaqədar olaraq insanı fəaliyyətə təhrik edən amillər nəzərdə tutulur.¹

İnsanın həyat və fəaliyyətində bir çox hadisələr baş verir ki, onlar özünü motiv kimi göstərir: onlara misal olaraq, əqidə və dünyagörüşü, maraq və emosiyaları, həvəs, yönəliş və s. misal ola bilər. Motivlər çox olduğuna görə insanı fəaliyyətə eyni vaxtda müxtəlif motivlər təhrik edə bilər. Lakin bütün hallarda motivlərdən biri əsas, aparıcı, digərləri isə ikinci dərəcəli

---

¹ *Bayramov Ə.S. , Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, Maarif" 1989, səh. 121-122.*

olur. Şəxsiyyət üçün həyatı məna kəsb edən, onun həyatının mənasına çevirilən motivlər əsas motivlər kimi meydana çıxır.

Şəxsiyyətin iradi keyfiyyətləri və onların formalaşması

İradə insan fəaliyyətinin xüsusi formasıdır. O, insandan öz davranışını tənzim etməyi, bir sıra başqa istək və meylləri ləngitməyi tələb edir. İradə şüurlu olaraq qarşıya qoyulmuş məqsədlərə müvafiq müxtəlif əməliyyatların ardıcıl surətdə təşkili və ya həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. İradə fəaliyyət zamanı insan öz-özünə hakimlik edir, öz şəxsi qeyri-ixtiyari impulslarını nəzarət altına alır və lazım olduqda onları boğur, cilovlayır. İradənin təzahürü, yəni insan tərəfindən müxtəlif növ iradi işlərin və iradi hərəkətlərin icrası şəxsiyyətin elə bir fəallıq formasıdır ki, orada şüur mütləq iştirak edir. İradə fəaliyyət üçün bir sıra elə aktların, hərəkətlərin olması zəruridir ki, orada şəxsiyyət öz söylərini və icra olunan psixi proseslərinin xüsusiyyətlərini geniş ölçüdə dərk edə bilsin. Buraya yaranmış vəziyyətin qiymətləndirilməsi, aparılacaq əməliyyat üçün müvafiq yolun tapılması, məqsədə nail olmaq üçün lazımi vasitələrin seçilməsi, qərar qəbulu və s. aiddir.

Bəzi hallarda iradi fəaliyyət insanın həyat yolunu təyin edən, onun ictimai, mənəvi simasını səciyyələndirən qərarların qəbul edilməsi ilə əlaqədar olur. Ona görə də insan şüurlu fəaliyyət göstərən bir şəxsiyyət kimi bütünlükdə belə hərəkətin icrasına cəlb olunur. Belə hallarda insan artıq təşəkkül etmiş əqidə və görüşlərə, əxlaqi prinsiplərə istinad edir. İnsanın həyat yolu üçün əhəmiyyətli olan məsul iradi hərəkətlərin icrası zamanı onun bütün görüşləri, əqidələri, ayrı-ayrı fikirlər, hisslər formasında insanın şüurunda aktuallaşaraq (canlanaraq) situasiyanın qiymətləndirilməsinə qəbul olunan qərarın xarakterinə və onun icrası üçün tələb olunan vasitələrin seçilməsinə təsir edir.

İradi fəaliyyətin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iradçı hərəkəti insan həmişə bir şəxsiyyət kimi icra edir. Məhz bununla əlaqədar olaraq insan iradi hərəkətin icrası üçün tam məsuliyyət daşıyacağını aydın dərk edir. İnsan əsasən iradi fəaliyyət sayəsində özünü bir şəxsiyyət kimi dərk edir, aydın surətdə başa düşür ki, özünün həyat yolunu, taleyini tam surətdə özü müəyyən edir.

İradi fəaliyyət prosesində şəxsiyyətin müvafiq iradi keyfiyyətləri təzahür edir və formalaşır.

İnsanlarda iradi fəaliyyət müxtəlif formada cərəyan edir. Biri təkidlilik göstərir, digərində bu keyfiyyət müşahidə olunmur, biri qərar qəbul edərkən özünü çox müstəqil aparır, digəri, əksinə, tez təsir altına düşür, biri öz əzmi ilə hamını heyran edir, digəri qətiyyətsizliyi ilə fərqlənir. Belə keyfiyyətlər çoxdur. Biz burada onların ən mühümləri barədə - *müstəqillik, qətiyyətlilik, təkidlilik, soyuqqanlılıq* haqqında məlumat verəcəyik.

Müstəqillik - həm iradi hərəkətin motivində, həm də qərar qəbulunun xarakterində təzahür edir. Müstəqilliyin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insan öz davranışını təsadüfi təsirlərə, ətrafındakıların təzyiqinə deyil, müvafiq şəraitdə necə hərəkət etmək haqqında öz bilik, əqidə və təsəvvürlərinə əsaslanaraq müəyyən edir.

Qətiyyət. Bu iradi keyfiyyət öz vaxtında, lüzümsüz tərəddüdə yol vermədən kifayət qədər əsaslandırılmış qərar qəbul etmək və onu düşünülmüş bir şəkildə həyata keçirmək qabiliyyətində ifadə olunur. Bu mühüm iradi keyfiyyətin əksini **qətiyyətsizlik** təşkil edir. Qətiyyətsizlik qərar qəbulu prosesində təzahür edə bilər. Belə ki, qətiyyətsiz adam tərəddüd edir, seçdiyi hərəkətin düzgünlüyünə inanmır, ona şübhə ilə baxır, motivlər mübarizəsi nəhayətsiz prosesə çevrilir. Qətiyyətlə yanaşı, nəzərdə tutulmuş qərarların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təmin edən olduqca mühüm iradi keyfiyyətlərdən biri **təkidlilikdir**. Təkidlilik insanın uzun müddət və zəifləməyən enerji gərginliyinə qabil olduğunu göstərir. Planlaşdırılmış məqsədə çatmaq yolunda meydana çıxan çətin-

liklər onu qorxutmur, o dönmədən qarşısına qoyduğu məqsədə doğru hərəkət edir. Təkidlilik ilə tərslik arasında böyük fərq vardır. Tərslik real şəraiti düzgün qavrayıb qiymətləndirə bilməməkdə, dəyişmiş şəraitə çevik münasibət göstərə bilməməkdə ifadə olunur. İnsan iradəsinin zəifliyi bunda özünü göstərir.

İradi fəaliyyətin yüksək səviyyəsi çox parlaq şəkildə insanın özünü ələ almaq (dözümlülük, soyuqqanlıq) bacarığında təzahür edir.

İnsan bacarığı sayəsində özünü ələ alaraq təhlükəlilik, qorxu, kimi maneələri aradan qaldırır və düşünülmüş, əsaslı surətdə qəbul etdiyi qərarı həyata keçirmək qabiliyyətini göstərir. Başqa sözlə desək, soyuqqanlıq, arzu edilməz, həm də şüurlu təhrik edici qüvvələri özünə tabe etmək bacarığından ibarətdir. İradə insanın özü tərəfindən bəyənilməyən hissələrin: əsəbiliyin, qorxu, hiddət, qəzəb, ümitsizlik affektlərinin və s. təzahürünü cilovlamaq bacarığında ifadə olunur.

Şəxsiyyətin iradi keyfiyyətlərinin inkişafı prosesinə müəyyən yaş dövründə yeni, həm də olduqca mühüm bir amil - özünü-tərbiyə əlavə olunur. İnsan şüurlu olaraq özündə lazımı iradi keyfiyyətlər tərbiyə etməyə başlayır. Psixi fəaliyyətin heç bir sahəsində, məsələn, nə təxəyyül, nə təfəkkür sahəsində və başqa sahələrdə insan öz üzərində hakim olduğu iradi hərəkətlər sahəsində olduğu qədər aydın surətdə hiss edə bilmir. Ona görə də şəxsiyyətin təşəkkülündə onun inkişafının elə dövrü mühüm mərhələ təşkil edir ki, həmin dövrdə böyüyən insan nəinki öz hərəkət və davranışını tənqidi cəhətdən qiymətləndirməyi bacarır, həm də öz qarşısında özünü-tərbiyə və öz şəxsiyyətinin keyfiyyətini dəyişmək vəzifəsini qoyur.

Şəxsiyyətin fəaliyyətinin hissi-emosional sahələri

Hər bir insan gündəlik həyatda gah sevinir, gah kədərlənir, gah qəzəblənir, gah da şadlanır. Bütün bunlar nə ilə əlaqədardır? Emosiya nədir? Hiss deyəndə nəyi başa düşürük? Bu kimi suallara cavab verməyə çalışaq.

İnsan təbiətin və cəmiyyətin inkişaf qanunları əsasında, cəmiyyət üzvləri ilə qarşılıqlı münasibətdə, ünsiyyət şəraitində fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Bu münasibət və ünsiyyət şəraitinin bəziləri insanın xoşuna gəlir, bəziləri gəlmir, bəzisinə isə laqeyd olur. Bütün bunlar müxtəlif hisslərdə öz əksini tapır. Lakin hissələrin mənbəyi olan insanlar, obyektiv aləm, cisim və hadisələr həmişə eyni cür təsir edən hissələr yarada bilmirlər. Belə ki, adam bir vaxt ehtirasla sevdiyi bir insana, cisim və hadisəyə zaman keçdikcə dərin nifrət bəsləyə bilər. Bundan başqa eyni cisim və hadisə müxtəlif adamlarda müxtəlif hissələr yarada bilər.

Deməli, hissələr insanın münasibətləri ilə bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə alsaq ona aşağıdakı kimi tərif verə bilərik:

Hiss və emosiya insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, başqa adamlara, həmçinin rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir.

Hisslər obyektiv aləmə bəslənən subyektiv münasibətin inikasıdır. Belə münasibəti ifadə edən hissələr iki əsas funksiya yerinə yetirirlər. Birincisi, hissələr ətraf aləmdə baş verən hadisələrin hansının insan həyatı üçün faydalı və ya təhlükəli olduğunu bildiren signal funksiyasıdır. İkinci isə hissələr insanın fəaliyyətində motiv kimi çıxış edir və onları müəyyən istiqamətə yönəldə bilər.

Hissin obyektə ətrafdakı cisim və hadisələr, başqa adamlar onun subyektə isə şəxsiyyətin özüdür. İnsanın şəxsi münasibətləri, onun ətraf aləmə olan düşüncə və fikirləri, emosiya və hissələrdə ifadə olunur. Əgər təkamül prosesinə nəzər salsaq görərik ki, emosiyalar orqanizmin tələbatı ilə bağlı olmuşdur, insanın davranışını daxilən tənzim edən bir prosesdir.

Hisslər də başqa psixi hadisələr kimi, beyin fəaliyyətinin məhsuludur. Onun əmələ gəlməsində qabıqaltı sahələrdə baş verən sinir prosesləri mühüm rol oynayır. Beyinin hipotalamus, talamus və hippokamp sahələri ürəyin, tənəffüs və həzm orqanlarının, həmçinin daxili ifrazat vəzilərinin fəaliyyətini tənzim edir. Həmin üzvlərin fəaliyyətində olan hər hansı dəyişiklik müəyyən hissənin baş verməsinə səbəb olur. Bunu

hisslərin xarici ifadəsi də aydın surətdə göstərir. Çünki hər hansı hissi halətdən sonra insanda ürək döyüntüsü arta bilər, üzün rəngi və tənəffüs dəyişə bilər. Əlbəttə emosiyalarla əlaqədar olan bədən reaksiyalarının mərkəzləri qabıqaltı sahədə yerləşmişdir. Lakin baş beyin qabığı qabıqaltı mərkəzlərə ləngidici təsir edir. Bunun nəticəsində insan reaksiyaları nizama salınır. Ancaq baş beyin qabığında əmələ gələn sinir proseslərinin (oyanma və ləngimənin) bir-birini əvəz etməsi də müəyyən hissələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur: məsələn, böyük yarımkürələrin ləngimə vəziyyətinə keçməsi qorxaqlıq, çəkinmək kimi hissələrin, donub qalma, tutulma kimi halətlərin əmələ gəlməsinin əsasını təşkil edir.

Dinamik stereotipin yaranması və ya pozulması hissələrin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Əgər qıcıqlayıcı müəyyən ardıcılıqla təsir edirsə, beynimizdə həmin ardıcılıqla müvəqqəti sinir rabitələri əmələ gəlib möhkəmlənir. Belə möhkəmlənmiş rabitələr insanın cisim və hadisələrə bəslədiyi münasibətin əsasını təşkil edir. Həmin sistemdə olan hər hansı dəyişiklik bizdə-sevinc, kədər, ümitsizlik, şənlik və s. hissələri əmələ gətirir. Deməli, müəyyən dinamik stereotiplərin əmələ gəlməsi və ya pozulması ilə əlaqədar olan sinir prosesləri hissələrin fizioloji əsasını təşkil edir.

İkinci siqnal sistemi insan hissələrinin yaranmasında və tənzim edilməsində mühüm rol oynayır. Bununla da beyin qabığı bədəndə baş verən bütün prosesləri öz nəzarəti altında saxlayır. Söz qacıqlandırıcılarının vasitəsilə başqa şəxslərin daxili aləminə təsir etmək, onlarda müxtəlif emosional vəziyyət, hissələr yaratmaq mümkün olur.

Bədəndə olan müəyyən üzvi dəyişikliklər müxtəlif hissələrin yaranmasına səbəb olur. Belə dəyişikliklərlə insanda hissələrin xarici ifadəsini müəyyən etmək mümkündür. Bu vaxt müəyyən hissələrin əmələ gəlməsi ilə əlaqədar insanda tənəffüs sürəti dəyişir, qan damarları ya genişlənir (üz dartılır) ya da büzülür (rəng ağarır), qan təzyiqi artıb-azala bilər. İnsanın mimikasında (üzün ifadəli hərəkətlərinə), səsin intonasiya və tembrinə əsasən, onun nə kimi hissələr keçirdiyini təyin etmək mümkündür.

Böyük sənətkarlar da insanın daxili aləmini əks etdirərkən, hissləri mühüm vasitə saymışlar: məsələn, L.N.Tolstoy hissi vəziyyətdən asılı olaraq gözlərin ifadəsinin 85, gülüşün isə 97 təsvirini vermişdir. Dodaq, göz və qaşların müxtəlif vəziyyətə düşməsinə əsasən insanın nə kimi hisslər keçirdiyini asanlıqla müəyyən etmək olar.

Hisslər insanın nitqində də ifadə olunur.¹ Hissi nitq vasitəsilə ifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Burada ifadələrin düzgün seçilməsi, hissləri doğuran şəraitin obrazlı təsviri, sözlərin xüsusi şəkildə tələffüzü, mimika və pantomimikanın nitqin məzmununa, ahənginə uyğun gəlməsi də vacibdir. Buraya intonasiya, danışiq sürəti, vurğunun yerində işlədilməsi və s. daxildir. Hisslərin nitqdə ifadəsi üçün danışığın ifadəli hərəkətlərlə müşayiət edilməsi zəruridir.

Deyilənləri ümumiləşdirsək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, insan hisslərinin əsas mənbəyi ictimai həyatdır, insanlar arasında olan qarşılıqlı münasibətdir, cəmiyyətdə olan birgəyaşayış qaydalarının gözlənilməsidir. Bu mənada insan hissləri heyvani hisslərdən tamamilə fərqlənir. İnsanın üzvi tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlı hissləri heyvanların emosiyalarından xeyli fərqlənir.

Emosiya sadə hissi hal olub, əsasən üzvi tələbatların (yemək su, təmiz hava və s.) ödənilməsi ilə əlaqədardır. Belə tələbatların ödənilməsi ilə əlaqədar heyvanlarda da müəyyən emosiyalar baş qaldırır. Məsələn, heyvan öz balasını itirdikdə qəmgin olur, ağlayır və s. Əlbəttə, insanın sadə tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlı emosiyalar, heyvanlarda nəzərə çarpan emosiyalardan mahiyyət e'tibarilə fərqlənir. İnsan heyvandan yalnız ağılı, iradəsi ilə deyil, eyni zamanda hissi ilə də fərqlənir. İnsan şüurlu, ictimai varlıq olduğuna görə, onun hissləri də ictimai münasibətlərlə bağlıdır. İnsanın varlığı ictimai mahiyyət kəsb etməklə, həyat şəraiti, şüur tərzini dəyişdikcə, onun hissləri də dəyişərək yeni əxlaqi məzmun kəsb edir. Belə hisslər heyvanlarda ola bilməz.

---

¹ *Bayramov Ə.S. , Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. Ali məktəblər Üçün dərslik. Bakı. Maarif, 1989, s. 132-133.*

Biz qeyd etdik ki, insanın fəaliyyəti hisslərlə üzvi surətdə bağlıdır. Burada, birinci-insan hisləri müəyyən fəaliyyətin nəticəsində törəyib cərəyan edir; ikinci-hisslər fəaliyyətin motivi kimi, insanı hər hansı fəaliyyətə təhrək də edə bilər, yaxud onu hər hansı fəaliyyətdən çəkindirə də bilər. Bu cəhətdən hisslər **fəal (sfenik)** və **qeyri-fəal (astenik)** olmaqla iki qrupa bölünürlər.

Orqanizmin həyat fəaliyyətini yüksəldən, onun qüvvəsini artıran, fəaliyyətə təhrək edən hisslər **fəal və ya sfenik hisslər** adlanır. Məsələn, sevinc hissi, qan damarlarını genişləndirir, beyni qanla yaxşı təchiz edir, adam yorğunluq hiss etmir, zehni və fiziki əmək qabiliyyəti yüksəlir.

Astenik hisslər isə əksinə, orqanizmin həyat fəaliyyətini zəiflədir, enerjini azaldır: məsələn, insan kədərləndikdə onun qan damarları büzülür, sifəti ağarır, beynə qan az gedir, insan özünü əzgin hiss edir, onun zehni və fiziki fəaliyyəti zəifləyir və s.

Ancaq hissləri iki qrupa bölmək, onların arasından sədd çəkmək də doğru deyildir. Çünki eyni bir hiss şəraitlə əlaqədar gah stenik, gah da astenik də ola bilər: məsələn, qorxu hissi birinin əl-qolunu bağlayır, digəri isə həmin təsir altında igidlik də göstərə bilər və s.

İnsan hisslərin təsiri altında bu və ya digər cismə, yaxud hadisəyə ya müsbət, ya da mənfi münasibət bəsləyə bilər. Bu cəhətdən insan hissləri həmişə bir-birinin əksi olur. Bu, **hisslərin qütbülüyü** adlanır. Məsələn, sevinc-kədər, məhəbbət-nifrət və s.

Hisslərin keçirilməsi formaları. Ali hisslər

Müasir psixologiyada insanda baş verən emosional halların öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Çünki emosional hallar, günlərlə, bəzən həftələrlə davam edir, onun tək əmək məhsuldarlığına deyil, həm də psixi sağlamlığına da təsir göstərir. Bu halların bəziləri ilə tanış olaq.

Əhval - çox zəif cərəyan edən emosional haldır. Onlar zəif cərəyan etdikləri üçün çox la aydın nəzərə çarpmır və kəskin xarici ifadəyə malik olmurlar.

Əhvalın səbəbi bəzən tam aydın olmur, çünki onun necə əmələ gəldiyi aydın dərk edilmir. Zəif qıcıqlandırıcılar belə əhvalı dəyişə bilər. Təsəvvür və düşüncələr, ətraf aləmə bəslənən münasibət, insan şad olduqda ona xoş təsir bağışlayır, qəmgin olduqda isə əksinə, sönük və mənasız görünür.

Əhvalı törədən səbəblər çoxdur. İnsanın yaşadığı həyat şəraiti, rahat iş, mənzil şəraitinin olub-olmaması, insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, eləcə də orqanizmdə olan dəyişikliklər (insanın xəstə və ya sağlam olması) əhvala ciddi təsir göstərir. İnsan öz əhvalını idarə etməyi bacarmalıdır, bunun üçün isə onu törədən səbəbləri yaxşı bilməlidir.

Affektlər - (affekt latın sözü olub (affektus) ruhi təlatüm, həyəcanlanma deməkdir) coşğun sürətdə əmələ gəlib, kəskin xarici ifadəyə malik olan azmüddətli, lakin qüvvətlə cərəyan edən hisslərdir. Qeyz, dəhşət, həddən artıq şadlıq, kədər, qəzəb və s. affektə misal ola bilər. Affekt halında insan öz hərəkət və danışıqı üzərində şüurlu nəzarətə nail ola bilmir, qışqırır, kəskin hərəkətlər edir, aydın danışıqını itirir, bəzən heç bir söz deyə bilmir, bayılır və s. Həmin vəziyyətlər beyində baş verən sinir prosesləri ilə əlaqədardır. Beyində yaranan kəskin oyanma ocağı başqa sahələrdə ləngimə yaradır. Ona görə adam ətrafında nə baş verdiyini anlaya bilmir.

Bəzən isə affekt qəflətən müəyyən partlayış kimi baş verir, adam tez özündən çıxır. Daxili vəzilərin fəaliyyəti güclənir, tənəffüs ahəngi pozulur, qan dövranında dəyişiklik baş verir, adam tərləyir, əlləri və bədəni əsməyə başlayır və s. bütün bu dəyişiklik affektin tam şiddətləndiyi vaxt baş verir.

Affekt halının təzahürü və daxili təsiri sönməyə başladığı vaxt, adam əzgin, yorğun vəziyyətə düşür, ətrafındakı hadisələrə etinasız, yuxulu kimi olur.

Ehtiras - uzun müddətli, dərin və qüvvətli hissdır. Bu hiss zamanı iradi cəhd qüvvətlənir, adamı müəyyən çətinlikdən qurtarır. Ancaq ehtiras həmişə fəallaşdırıcı təsir göstərmir, in-

sanı əzab çəkməyə də vadar edir. Bu cəhət ehtirasın ikili xarakter daşdığına göstərir. Ehtiras çox böyük qüvvəyə malikdir. Ancaq burada əsas məsələ onun hansı obyektə yönəlməsidir. Bu cəhətdən ehtiraslar **mənfi** və **müsbət ehtiraslara** bölünür.¹

İnsanın qumara, spirtli içkilərə, narkomaniyaya olan ehtirası mənfi; elmə, incəsənətə, zəhmətə və s. olan ehtirası isə müsbət ehtirasdır.

Stres (ingiliscə stress- təzyiq, gənginlik deməkdir)- insanın gözlənilməz gərgin şəraitlə rastlaşarkən keçirdiyi emosional halətdir. Mürəkkəb şəraitdə müstəqil qərar qəbul etmək təhlükəli vəziyyətdən çıxmağa çalışmaq insanın rastlaşdığı haldır. Belə emosional halətlər müasir elmi-texniki tərəqqi şəraitində tez-tez müşahidə olunur.

Stress terminini 1936-cı ildə məşhur Kanada fizioloqu Q. Selye təklif etmişdir. O əvvəlcə fizioloji termin kimi işlənmiş, sonra isə insanın davranışını psixoloji səviyyədə təsir etmək üçün tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Hal-hazırda fizioloji streslə (ürək-damar, tənəffüs sistemində olan dəyişiklik, qanda biokimyəvi dəyişiklik) yanaşı psixoloji stress də vardır.

Psixoloji stress öz növbəsində **emosional və informasiya streslərə** bölünür. İnformasiya yükü həddən çox olduqda informasiya stresi əmələ gəlir. Emosional stress isə təhlükəli, qorxulu, yaxud dərin inciklik şəraitində təzahür edir. Bu halda psixi proseslərin emosional halətin cərəyanında, fəaliyyətin motivasiya sahəsində dəyişiklik baş verir. Nəticədə insanın hərəkətlərində, nitqində pozğunluq özünü biruzə verə bilər.

Frustrasiya- (latın sözü olub, aldanma, əhval pozğunluğu)- insanın öz məqsədinə çatmasına maneçilik törədən real və ya xəyali maneələrlə rastlaşdığı zaman düşdüyü psixi vəziyyətdir. Bə'zən insan elə maneələrlə rastlaşır ki, bu maneələr onun arzu və istəklərini ürəyində qoyur, yaranan mənfi emosional halət onun şüur və fəaliyyətini pozur. Frustrasiya o zaman meydana çıxır ki, insanın təmin olunmamaq səviyyəsi

---

¹ Bayramov Ə.S. , Əlizadə Ə.Ə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün ədrslilik. Ba-h.* " Maarif", 1989. s. 118-139.

onun dözümlü səviyyəsindən üstün olur. Frustrasiya daha çox şəxsiyyətin mənfi qiymətləndirilməsi kimi hallarda özünü itirmək, küskünlük və s. şəkildə özünü göstərir. Frustrasiya halında insanda dərin psixi sarsıntılar baş verir.

Frustrasiya haləti bəzən insan xarakterinə təsir edir, bir sıra dəyişikliklər törədir, onun davranış və rəftarında özünə inamsızlıq nəzərə çarpır. Bir sıra nevrozların baş verməsi də frustrasiya halı ilə izah edilə bilər. Bunun qarşısını almaq üçün psixi gərginliyə dözümlü tərbiyə edilməlidir.

Ali hisslər. Ali hisslərə əxlaqi, estetik və zehni hisslər daxildir. Müəyyən cəmiyyət miqyasında mövcud olan əxlaq normalarına bəslənən subyektiv münasibətlə bağlı hisslərə əxlaqi hisslər deyilir.

İnsanlar arasındakı münasibətlər, ayrı-ayrı adamlar, insan qrupları, ictimai hadisələr və qanunlar əxlaqi hisslərin obyektinə ola bilər. Əgər qeyd olunanlara, həmçinin mövcud cəmiyyətin birgəyaşayış qaydalarına, müəyyən davranış normalarına münasibət müvafiqdirsə, o zaman insanda müsbət əxlaqi hisslər yaranır. Xeyrxahlıq, dostluq, rəğbət, yoldaşlıq, kollektivçilik, məsuliyyət hissləri belə hisslərdəndir. Bəzən də elə olur ki, insan mövcud əxlaq normalarına uyğun hərəkət etmir, öz mənafeyini xalqın mənafeyindən üstün tutur. Bu zaman onda fərdiyyətçilik, bədxahlıq, düşmənçilik, paxıllıq və s. kimi mənfi hisslər kök salır. Öz yaramaz hərəkət və rəftarının ictimai əxlaqa uyğun gəlmədiyini dərk edən, bunun üçün dərin iztirab keçirən adamda isə təəssüf, peşmançılıq, utancaqlıq, xəcalət çəkmək kimi əxlaqi hisslər nəzərə çarpır.

Deməli, əxlaqi hisslər mövcud cəmiyyətin rəftar və əxlaq normalarına insanın bəslədiyi mənfi və ya müsbət münasibətin əks etdirilməsidir.

Estetik hisslər. Estetik hisslər təbiətin, incəsənət əsərlərinin gözəlliyini qavramaq, dərk etməklə əlaqədardır.¹ İnsan özünün ictimai təcrübəsində dünyanın gözəlliyini qavramaq qabiliyyəti əldə etmişdir. J.J. Russo göstərir ki, gözəllik ona

---

¹ Ə.Bayamov Ə.S. . Əlizadə Ə.Ə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Ba-ki. Maarif*. 1989. s. 143-144.

münasibətdən doğan müqəddəs ideya və vəzifə hissi olmaqla ancaq insan qəlbində yaşayır.

İnsanın estetik hissələrinin ilk mənbəyi təbiətin gözəlliyidir. Bundan sonra insana gözəllik hissələrini təlqin edən, həmin təbiəti obrazlarla əks etdirən bədii ədəbiyyat, incəsənət əsərləri və musiqidir. İnsanın özünün hərəkət və rəftarları da bu və ya digər estetik hissəyə görə bilən. Bir çox mütəfəkkirlər insan gözəlliyinə böyük qiymət vermişlər. "İnsan dünyanın əşrafıdır" deyən dahi Nizami "İnsanı daima inkişaf edən təbiətin son əsəri" hesab edən Höte, "Yer üzərində ən böyük gözəllik insan gözəlliyidir" deyən Pestalotsi bu fikrə təsadüfən gəlməmişdir.

N.Q.Çernişevski göstərir ki, biz ən gözəl şeyi təmənnəsiz olaraq sevirik, ondan zövq alırıq, onu bizə əziz olan bir adam kimi sevirik. Gözəllikdə nə isə bizim qəlbimizə yaxın əziz olan bir şey var.

Bizim maddi tələbatlarımızın ödənilməsində estetik hissələr iştirak etmir. Onlar bizim aqlığımızı, susuzluğumuzu təmin etməyə, yaxud, həyatımızı mühafizə etməyə yönəlir. Lakin bədii əsərdən, gözəl musiqidən alınan estetik zövq, bəzən insanın aqlığını, susuzluğunu unutturur.

İnsanın estetik hissələrinə həm əxlaqi hissələr, həm də onun dünyagörüşü, həm də yaşadığı ictimai şərait təsir edir. Bu cəhətdən də gözəllik haqqında insanların meyarı başqa-baqa olur.

Zehni hissələr. Zehni hissələr insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar olan, onu ətraf aləmi dəha dərinədən və ətraflı dərk etməyə yönəldən mürəkkəb hissələrdir. Həmin hissələr təlim prosesində, elmi axtarışlar, eləcə də incəsənətin müxtəlif növləri üzrə yaradıcı fəaliyyət zamanı meydana çıxır. İnsan təbiətin, cəmiyyətin sirlərinə malik olmağa çalışır, bilik əldə etmək cəhdi onda müxtəlif hissələr doğurur. Bu hissələr hər hansı nəzəri və əməli məsələnin həlli ilə əlaqədar olur.

Qədim yunan filosofları Platon və Aristotelin fikrincə, hər cür fəlsəfənin başlanğıcı təəccübdür. Onların bu sözünün nə qədər böyük idrak əhəmiyyəti vardır. Çünki insan təəccüb-

ləndikcə onu ciddi axtarışa təhrik edən, mühüm zehni hiss, şübhə hissi yaranır.

İnsanların qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyət

Müasir dövrdə ünsiyyətin psixologiyasında ünsiyyətə belə tərif verilmişdir: "İki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz söylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir".¹

L.S.Viqotski ünsiyyət tələbatına uşağın psixi inkişafının əsas və hərəkətverici qüvvəsi kimi xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, göstərirdi ki, uşağın xarici aləmə həтта ən sadə münasibəti də başqa adama münasibət vasitəsilə əks olunur.

Məzmun və məqsəndən asılı olaraq ünsiyyəti bir neçə növə bölmək olar. Məzmununa görə o maddi kimi təqdim oluna bilər (ərzaq və əşyanın dəyişdirilməsi); **koqnitiv** (bilik münasibəti); **motivasiyalı** (hiss, məqsəd, maraq və motiv tələbatları); **fəaliyyətlə əlaqəli** (bilik, bacarıq və vərdişlər mübadiləsi) və s.

Ünsiyyət və fəaliyyət arasında fərqlər vardır. Belə ki, ünsiyyət nəticəsində insanlar bir-birlərinə təsir edir. Fəaliyyət nəticəsində isə insanın intellektual, aktiv inkişaf forması onun şəxsiyyət kimi formalaşmasında ifadə olunur. Fəaliyyət də ünsiyyət kimi şəxsiyyətin intellektual inkişafında iştirak edir.

İnsanların qarşılıqlı münasibətləri bir-biri idə bağlı olsa da, onalrı ünsiyyətlə eyniləşdirmək olmaz. Çünki ünsiyyət insanların birgə həyat fəaliyyəti ilə şərtlənir. Qarşılıqlı münasibətlər ünsiyyətin məzmununa təsir göstərə bilər. Qarşılıqlı münasibətlər: a) formal (rəsmi); b) qeyri-formal (qeyri rəsmi); formada həyata keçirilir.

Formal qarşılıqlı münasibətlər fəaliyyətin normativ cəhətlərini əks etdirir və işgüzar münasibətlərdə ifadə olunur. Mə-

---

¹ Ə.Bayramov Ə.S. . Əlizadə Ə.Ə Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Maarif'. 1989. s. 441.

sələn, məktəblərdə "direktor-müəllim" tipli münasibət formal qarlışılıqlı münasibətə misal ola bilər. Onların qarlışılıqlı münasibətləri rəsmi xarakter daşıyır, inzibati-hüquqi qaydalarda tənzim olunur.

Qeyri-formal qarlışılıqlı münasibətlər isə heç kəs tərəfindən müəyyən edilmir, psixoloji cəhətdən əlverişli şərait olduqda öz-özünə yaranır. Burada qarlışılıqlı münasibətin (ər-arvad, iki dost, iki yoldaş, iki tanış və s.) xarakterindən asılı olaraq müəyyən psixoloji məsafə gözlənilir. Məsələn, ər-arvad qarlışılıqlı münasibəti üçün məqbul hesab edilən rəftar tərzini, ünsiyyət formasını, eyni qrupda təhsil alan oğlan və qızın qarlışılıqlı münasibətlərində qəbul olunmur. Onların pozulması, adətən əxlaqi meyarlarla qiymətləndirilir.

Bir çox psixoloqlar (Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə. Həməyev, Ə.Qədirov və s.) ünsiyyət mədəniyyətinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirlər. Ünsiyyət mədəniyyəti insan münasibətlərinin daxili gözəlliyində öz əkisni tapır. Nəzakətlik, təmkinlilik, mehribanlıq, xeyirxahlıq, tərəf-müqabili dinləmək bacarığı və başa düşmək arzusu, onun zövqünə, fikirlərinə, ovqatına hörmətlə yanaşmaq, sevinc və kədərini anlamaq, dərindən şərik olmaq-bütün bunlar ünsiyyət münasibət və qaydalarını mənimsəmək üçün ilkin vacib şərtlərdəndir.

Seminar məşğələlərinə hazırlaşmaq üçün mövzular

1. Psixologiya elminin predmeti.
2. Psixoloji təlimlər tarixi.
3. Psixologiyanın tədqiqat metodları.
4. İnsanın fərd və şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələləri.
5. Şəxsiyyət və fəaliyyət.
6. Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafının hərəkətverici mexanizmləri.
7. Tələbatlar şəxsiyyətin fəallığının mənbəyi kimi. Tələbatların növləri.
8. Şəxsiyyətin motivasiya sahəsi və maraqların formalaşması.
9. İradə haqqında anlayış.

10. Şəxsiyyətin iradi keyfiyyətləri və onların formalaşması.
11. Hisslər haqqında anlayış.
12. Emosional halların ifadəsi və fizioloji əsasları.
13. Hisslərin keçirilməsi formaları. Ali hissələr.
14. Ünsiyyətin xüsusiyyətləri
15. İnsanların qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyət

Ədəbiyyat

1. Ə. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Maarif", 1989, s. 441.
2. Ümumi psixologiya. Prof. Petrovskinin red. ilə. Bakı, "Maarif" 1982, 495 s.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Bakı, Azərənəşr, 1986, 350 s.
4. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, Azərənəşr, 1981, 190 s.
5. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1986, 294 s.
6. Qədirov Ə.Ə., Xəlilov N.Ə. Yaş psixologiyası. Gəncə 1999, 381 s.
7. Bayramov Ə.S. Psixoloji düşüncələr. Bakı, 1994.
8. Əqoşevski M.Q. İstoriə psixoloqii M., "Mıslğ" 1985, 575 s.
9. Kovalev A.Q. Vospitaniə çuvstv. M. "Pedaqoqika", 1971.
10. Selivanov V.İ. Vospitanie voli şkolğnika. M., Uçpedqiz, 1954.
11. Nemov R.S. Psixoloqiə. V trex kniqax. Kniqa I. Obhie osnovi psixoloqii. 4-e izdanie. M., Vladoş, 2001, 688 s.

İKİNCİ HİSSƏ

ŞƏXSİYYƏTİN İDRAK PROSESLƏRİ

İdrakın formaları və səviyyələri. Duyğuların yaranması

İdrak obyektiv aləmin insanın hiss üzvlərinə təsirindən yaranan inikas prosesidir. Bu təsir nəticəsində subyektlə obyekt arasında qarşılıqlı münasibət yaranır. İdrak prosesinin yaranması isə həmin qarşılıqlı münasibətdən asılıdır. Materialist idrak nəzəriyyəsi də idrakın bünövrəsini belə qarşılıqlı təsirdə axtarır. Fəlsəfədən məlumdur ki, həmin nəzəriyyənin bünövrəsini məhz inikas prinsipi təşkil edir. İnikas prinsipi həm aktiv, həm də passiv ola bilər.¹ Passiv qarşılıqlı təsire misal olaraq şələləni göstərmək olar. Şələlənin suları qayalara toxunaraq parçalanıb tökülür. Bu zaman tədricən qayalarda ovulma baş verir. Məlumdur ki, mühitdə olan təsirlərə, hər hansı varlıq aktiv inikas prinsipi əsasında cavab verir. Deməli, hər hansı orqanizm öz ehtiyacını məhz idrak fəaliyyəti nəticəsində dərk edir. Bu səviyyədə ancaq insana məxsus olan yeni bir idrak fəaliyyəti növü-insan şüuru bu fəaliyyətə qoşulur. Nəticədə orqanizmlə mühit arasında müvazinət yaranır, yəni insan öz davranışını tənzim edə bilir və gələcəkdə ola bilənlərə münasibətini təmin edir. Bütün bunların sayəsində insan özünün gələcək işlərini planlaşdırır.

Fəlsəfə elmi öyrədir ki, idrakın hissi və mənliyi olmaqla iki səviyyəsi vardır. idrakın bu səviyyələri onun vasitəli və vasitəsiz formalarını da izah etməyə imkan verir. Məlumdur ki, hissi idrak əsasən vasitəsiz, məntiqi səviyyə isə vasitəli inikas formasıdır. Lakin həm filogenezdə, həm də ontogenetik inkişafda hissi idrakdan məntiqi idraka keçid prosesi tədricən baş verir.

---

¹*Bayramov Ə.S. , Əlizadə Ə. Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı "Maarif" 1989. s. 214-215.*

Burada aralıq proseslər adlanan, yeni keyfiyyət fərqləri əmələ gəlir.

Bunlar da nəzərə alınsa psixi inikasın-hissi-perseptiv, təsəvvürlər və məfhum təfəkkür səviyyələrini ayırd etmək olar. Hissi idrak da daxil olmaqla, ümumiyyətlə idrakın düzgünlüyü məhz praktikada yoxlanılır.

Hissi idrak duyğudan başlanır. Onun əsas vəzifəsi ətraf aləmdə, eləcə də orqanizmdə baş verənlər barədə subyektə mə'lumat verməkdir. Bütünlüklə idrak proseslərinin bünövrəsini duyğular təşkil edir. O, orqanizmlə mühit arasında ilkin əlaqədir. Deməli, xarici aləm haqqında biliklərimizin mənbəyidir. Onun vasitəsilə insan varlığı dərk edir.

Duyğular-indiki anda hiss üzvlərinə təsir edən cisim və hadisələrin ayrı-ayrı keyfiyyətvə xassələrinin beyində inikasıdır.¹

Beləliklə, duyğular həm ətraf aləmdə baş verən hadisələri, həm də orqanizmin daxilində olan proseslər barədə məlumat verir ki, bunun sayəsində də orqanizm ətraf mühitə bələdləşir. Hər bir insan duyğuların verdiyi məlumata istinad edir, beyində isə bu məlumatlar təhlil olunur, nəticədə mürəkkəb idrak fəaliyyəti baş verir.

Qavrayış və onun əsas xüsusiyyətləri. Appersepsiya

Qavrayış prosesi də hissi idrakın mühüm mərhələsini təşkil edir. Burada cisim və hadisələr bütövlükdə, yəni bütün əlamət və xüsusiyyətləri ilə birlikdə əks olunur. Məsələn əgər avtomobildə olan əşyanı qavramaq istəyiriksə, avtomobilin rəngi, bütövlüyü, forması, markası, məkanda tutduğu yeri və həmin əşyanın hansı hissəsində yerləşməsini, hansı əşyalarla əhatə olunmasını bütövlükdə dərk edirik. Beləliklə, əşyanın tam surəti beynimizdə hissi idrakın nisbətən mürəkkəb mərhələsidir. Elə buna görə də qavrayış duyğudan fərqlənir. Lakin hər ikisi üçün ümumi cəhətlər də vardır. Bu da ondan ibarətdir

---

¹ *Bayramov Ə.S. , Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Maarif". 1989. s. 218-219.*

ki, cisim və hadisələr hər iki halda hiss üzvlərinə təsir edir, hər iki halda real gerçəkliyin subyektiv surətidir.

Göründüyü kimi bunlar mexanizm etibarilə bir-birinə tamamilə yaxındır. Belə ki, istər duyğu, istərsə də qavrayış prosesində analizatorun (duyğunun əmələ gəlməsi üçün zəruri olan anatomik-fizioloji cihazın) fəaliyyət halına gəlməsi zəruridir. Əks təqdirdə nə xarici, nə də daxili aləmdən gələn qıcıqlayıcılar əks etdirilə bilməz.

Məlumdur ki, filogenezdə analizator ancaq uyğunlaşdığı xassəni əks etdirir. Duyğunun bu xüsusiyyəti elmdə monomodallıq adlanır və onu qavrayışdan fərqləndirir. Analizatorun strukturuna nəzər salsaq görərik ki, o, reseptor, afferent və efferent sinirlər olmaqla üç hissədən ibarətdir. Bu hissələr vahid bir tam kimi işləyir. Onun normal fəaliyyəti duyğu ilə qavrayışın əmələ gəlməsi üçün mühüm şərtidir.

Duyğularla müqayisədə qavrayış surətləri bir neçə analizatorun iştirakı ilə baş verdiyinə görə nolimodallı olur. Yəni qavrayış prosesində müxtəlif analizatorlar arasında yaranan əlaqələr durur. Duyğularda cismin müəyyən keyfiyyətləri əks olunur. Qavrayış sayəsində isə əşyalar tam şəkildə əks olunur, çünki duyğularda əks olunan ayrı-ayrı keyfiyyətlərin hamısı burada qavrayış surətlərinin tərkibinə daxil olur. Əgər qıcıqlandırıcıların kəmiyyət və keyfiyyət tərkibinə nəzər salsaq, görərik ki, duyğularda onların hər ikisi qıcıqlayıcının intensivliyini əks etdirir. Əksinə qavrayış surətləri intensivlik xassəsinə malik olmur. Məsələn, ağrı orqanizmin müəyyən hissəsi ilə bağlı olur. Qavrayışda isə belə məhdudluq olmur. Duyğu surətlərinin yaranmasında emosionallıq üstün rol oynayır, qavrayışda isə əksinə, əşya hissi deyil, cismin surəti şəklində yaranır.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qavrayış ətraf aləm haqqında duyğularla müqayisədə daha mükəmməl və dolğun məlumat verir.

Qavrayış prosesində, nitq, hafazə, təfəkkür və s. idrak prosesləri iştirak etdiyinə görə o daha mürəkkəb idrak prosesidir. Burada insanın keçmiş təcrübəsi də iştirak edir. Odur

ki, əgər qavrama üçün şərait dəyişərsə belə, qavrayışın tamlığı və sabitliyi itmir. Məsələn, cisim uzaqlaşır, onun təsviri gözümdə kiçilir, lakin biz həmin cismi malik olduğu böyüklükdə qavrayırıq. Belə sabitlik əsasında biz cisimləri müxtəlif cür qavrayırıq. Bunun da çox böyük idrak əhəmiyyəti vardır. Biz qeyd etdik ki, qavrayışda insanların keçmiş təcrübəsi də iştirak edir ki, bu da onun mə'nalı olmasına təsir edir.

Yəni insanın keçmiş həyatı təcrübəsi, biliyi hər hansı hadisə haqqında nəticə çıxarmağa kömək edir. Bütün bunlarla yanaşı qavrayış prosesində insanın dünyagörüşü, maraq, meyli emosional vəziyyəti də mühüm rol oynayır. Çünki eyni vaxtda insana müxtəlif cisim və hadisələr təsir edir. İnsan onların hamısını qavraya bilməz. Onlardan yalnız ən əhəmiyyətli hesab ediləni ayırd edilir və qavranılır.

Appersepsiya. Appersepsiya (latınca ar ad+perseptiq qavrayış deməkdir) - qavrayışın insanın keçmiş təcrübəsindən, psixi fəaliyyətinin ümumi məzmunundan və fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olmasına deyilir.

Aparılan tədqiqatlar sayəsində müəyyən edilmişdir ki, qavrayış təkcə qıcıqlandırıcılardan deyil, qavrayan subyektin özündən də asılıdır. İnsan şəxsiyyətinin xüsusiyyəti, onun qavranılan obyektə münasibəti arzu və hissləri, maraq və tələbatları qavrayışda özünü göstərir. Ona görə də eyni cisim təbii olaraq müxtəlif adamlar tərəfindən müxtəlif cür qavranıla və yada salına bilər.

Qavrayış subyektin keçmiş təcrübəsindən də asılıdır. Yəni insanın təcrübəsi nə qədər zəngin olarsa, biliyi nə qədər çox olarsa, onun qavrayışı da bir o qədər zəngin olar. Fəaliyyətin motivi, məqsədi, qavrayışın insan qarşısında duran məzmun və məqsədi ilə təyin olunur. Məsələn, konsert zamanı, müğənninin səsi ön plana çıxır və qavrayışın obyektinə çevrilir, yerdə qalanlar isə qavrayışın fonu olur.

Qavrayış prosesində emosiyalar da iştirak edir və bu zaman qavrayışın məzmunu dəyişə bilər. Emosional reaksi-

yaların qavrayış prosesində mühüm rol oynaması bir sıra eksperimentlərlə də təsdiq olunmuşdur.¹

Beləliklə, insanın keçmiş təcrübəsi, emosional vəziyyəti göstərir ki, qavrayış idarə edilməsi mümkün olan fəal bir prosesdir.

Duyğuların təsnifatı və həssaslığın növləri.

Adaptasiya. Sensibilizasiya. Sinesteziya.

Duyğular təsir edən qıcıqlandırıcıların müvafiq reseptorlara təsiri nəticəsində baş verdiyinə görə onları təsir etdiyi reseptorlara əsasən təsnif edirlər. inikasın xarakterinə və reseptorların yerləşdiyi yerə görə duyğular üç qrupa bölünür:

1) reseptorları bədən səthində yerləşən və xarici mühitin cisim və hadisələrinin xassələrini əks etdirən eksteroseptiv duyğular;

2) reseptorları daxili üzvlərdə, həmçinin bədən toxumalarında yerləşən və daxili üzvlərin vəziyyətini əks etdirən interoseptiv duyğular;

3) reseptorları oynaq və əzələlərdə yerləşən, bədənimizin hərəkəti və vəziyyəti haqqında məlumat verən proprioseptiv duyğular.

Eksteroseptorları iki qrupa bölmək olar: kontakt və distant reseptorlar. Kontakt reseptorlarda qıcıqlanma onlara təsir edən obyektlərlə bilavasitə təmas zamanı baş verir. Lamisə (dəri) və dadbilmə reseptorları bu cür reseptorlardır. Distant reseptorlar bizdən uzaqda olan obyektlərə qıcıqlanma reaksiyası verir; distant reseptorlara görmə, eşitmə və iybilmə daxildir.

Qeyd olunan duyğuları, müasir elmi araşdırmalar nöqtəyi nəzərindən xarici (eksteroseptorlar) və daxili (interoseptorlar) növlərə bölünməsinə düzgün hesab etmək olmaz. Çünki

---

¹ *Ümumipsixologiya. Prof. A. V.Petrovskinin red. ilə. Bakı. "Maarif" 1982. s. 266-263.*

bəzi növ duyğular (məsələn, ağrı, dadbilmə oynaq-əzələ və s.) həm xarici , həm də daxili duyğular hesab olunur.

Bizi əhatə edən aləm çox mürəkkəbdir. Ona görə də hə-min aləmi əks etdirən hiss üzvlərimiz hər hansı hadisəyə qarşı az və ya çox dərəcədə həssas ola bilər, başqa sözlə desək, həmin hadisəni az və ya çox dəqiqliklə əks etdirə bilər. Deməli, hiss üzvlərinin həssaslığı müəyyən şəraitdə duyğu yaratmağa qabil olan ən az qıcıqla müəyyən edilir. Hər hansı qıcıqlandırıcıların güclə seçiləcək duyğu yaradan ən kiçik qüvvəsi **həssaslığın aşağı mütləq həddi** adlanır.

Həmin həddən aşağı olan qıcıqlar duyğu yaratmaq və onlar haqqında olan siqnallar baş beyin qabığına ötürülür. Beyin qabığı orqanizm üçün vacib olan impulslar qəbul edir, qalanları isə saxlayır. Vəziyyətin bu cəhəti bioloji cəhətdən məqsədə-müvafiqdir. Heç bir orqanizmin baş beyin yarımkürələri qabığı ətrafda baş verənləri eyni şəkildə qavrayaraq ona qarşı reaksiya vermir. Əgər bu hal olsaydı onda orqanizm məhv olardı. Ona görə də baş beyin yarımkürələri qabığı orqanizmin keşiyində duraraq onu gərəksiz reaksiyalardan xilas edir.

Dərslük ədəbiyyatında göstərilir ki, duyğuların aşağı həddi müvafiq analizatorun mütləq həssaslıq səviyyəsini müəyyən edir.¹ Belə ki, mütləq həssaslığın mütləq hədd kəmiyyəti arasında tərs mütənəsnəlik mövcuddur. Yəni hədd kəmiyyəti nə qədər az olarsa, analizatorun mütləq həssaslığı bir o qədər yüksək olur. Məsələn, müvafiq iyli maddələrə qarşı iybilmə hüceyrələrinin həddi 8 molekuldan artıq olmur. Amma dad-bilmə duyğularının yaranması üçün iybilmə duyğularından fərqli olaraq, ən azı 25000 dəfə artıq molekul tələb olunur.

S.İ.Vavilovun təcrübəsinə əsasən demək olar ki, görmə və eşitmə analizatorlarının həssaslığı olduqca yüksəkdir. Belə ki, insan gözü torlu qışaya təsir edən 2-8 kvant şüa enerjisini görməyə qabildir. Bu o deməkdir ki, biz tam qaranlıqda yanan şamı 27 km qədər məsafədən görə bilərik. Bununla belə, biz

---

¹ *Ümumi psixologiya. Prof. A. V.Petrovskinin red. ilə. Bakı. "Maarif" 1982, s. 251-258.*

toxunmanı duymağımız üçün, görmə və eşitmə duyğularından fərqli olaraq 100-10.000.000-dəfə çox enerji tələb olunur.

Həssaslığın aşağı duyğu həddi ilə yanaşı, yuxarı duyğu həddi də vardır. Təsir edən qıcıqlandırıcıya müvafiq duyğu yaratmaqda ən yüksək qıcıq qüvvəsinə **həssaslığın yuxarı mütləq həddi** deyilir. Əgər reseptorlarımıza təsir edən qıcıqlandırıcının qüvvəsi həmin həddi keçirsə, yalnız ağrı duyğusu yaranır.

Biz hiss üzvlərimizin köməyi ilə hər hansı qıcıqlandırıcının olmasını müəyyən etmirik, eyni zamanda həmin qıcıqlandırıcıları qüvvə və kəmiyyətinə görə də bir-birindən fərqləndiririk. Alman fizioloqu E. Veber (1795-1878) fərqləndirmə həssaslığının mütləq deyil, nisbi xarakter daşdığını müəyyən etmişdir. Bu o deməkdir ki, əlavə qıcıqlandırıcının əsas olana nisbəti daimi kəmiyyətə malik olmalıdır. Məsələn, əgər əlimizdə 100 qram ağırlığında yük varsa, onun artdığını duymaq üçün ən azı 3,4 qram artırılması zəruridir. Əgər yükün ağırlığı 1000 qram olarsa güclə duyulacaq fərqlin meydana gəlməsi üçün 33,3 qrama qədər yük əlavə etmək lazımdır.

Fərqləndirmə həddi müəyyən analizator üçün daimi olan fərq kəmiyyəti ilə xarakterizə olunur. Görmə analizatoru üçün

bu təxminən $\frac{1}{100}$ ə eşitmə, üçün $\frac{1}{10}$ ə, toxunma üçün $\frac{1}{30}$ ə

bərabərdir.

Alman fiziki Q. Fexner (1801-1887) Veberin eksperimental məlumatlarından çıxış edərək duyğunun intensivliyinin qıcığın qüvvəsindən asılılığını aşağıdakı düsturla ifadə etmişdir.

$$S = KLqI + C$$

Burada S- duyğunun intensivliyi, / -qıcığın qüvvəsi, K və C - sabitliyi göstərir.

Əsas psixofiziki qanun adlanan bu Veber-Fexner qanununa görə, duyğunun intensivliyi qıcıqlandırıcının qüvvəsinin loqarifminə mütənasibdir. Başqa sözlə, qıcığın qüvvəsi hən-

dəsi silsilə ilə artdıqda, duyğunun intensivliyi ədədi silsilə ilə artır.¹

Adaptasiya. Adaptasiya və ya alışma, qıcıqlandırıcının təsirindən asılı olaraq, hiss üzvlərinin həssaslığının dəyişməsindən ibarətdir.²

1. Adaptasiya qıcıqlandırıcının fasiləsiz olaraq təsiri prosesində duyğunun tamamilə yox olması kimi özünü göstərir. Məsələn, dərinin üzərində dayanan yüngül yükün təsiri az vaxtdan sonra duyulmur. Xoşagəlməz qoxu, müəyyən müddət keçdikdən sonra hiss olunmur.

2. Güclü qıcıqlandırıcının təsiri nəticəsində duyğuların kütləşməsi baş verir. Məsələn, əlimizi soyuq suya saldıqda duyğunun intensivliyi zəifləyir. Qaranlıq otaqdan gur işıqlı otağa çıxdıqda və ya əksinə olduqda əvvəlcə heç nə görmürük. Sonra gözümüz şəraitə alışır, əşyaları seçməyə başlayırıq.

3. Zəif qıcıqlandırıcının təsiri altında həssaslığın artması da adaptasiya adlanır. Bu cür adaptasiyanı **pozitiv adaptasiya** adlandırırlar. Məsələn, qaranlıqda qalarkən gözün həssaslığı artır. Eşitmə adatasiyasının analoji forması sakitliyə alışmaqdan ibarətdir.

Adaptasiya hadisəsi analizatorların mərkəzi şöbələrində gedən proseslərlə izah olunur. Uzunmüddətli qıcıqlanma zamanı baş beyin qabığına həssaslığın zəifləməsinə daxili ləngimə səbəb olur. Ləngimənin inkişafı, digər ocaqlarda güclü oyanma yaradır, bu da yeni şəraitdə həssaslığın artmasına səbəb olur.

Adaptasiya bir sıra duyğularda-görmə, iy, toxunma və temperaturda qüvvətli, bəzilərinə isə-eşitmə və ağır duyğularında zəif olur. Tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, işıqlı otaqdan qaranlıq otağa keçərkən və orada bir saat qaldıqdan sonra görmə analizatorunun həssaslığı 200 min dəfə artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tək reseptorun adaptasiya səviyyəsi deyil, duyğuların intensivliyi başqa qıcıqlandırıcılardan da

---

¹Ümumipsixologiya. Prof. A. V.Petrovskinin red. ilə. Bakı. "Maarif" 1982, s. 254.

²Yenə orada. s. 254-256.

asılıdır. Bu haqda psixoloji ədəbiyyatda kifayət qədər fakt vardır. Məsələn, S.V.Krazkov (1893-1951) müəyyən etmişdir ki, eşitmə qıcıqlanmasının təsiri altında görmə analizatorlarının həssaslığı dəyişir. P.P.Lazerev (1878-1942) dərinin ultrabənövşəyi şüalarla şüalanmasının təsiri altında görmə həssaslığının azalması faktını aşkara çıxarmışdır.

Duyğuların qarşılıqlı təsiri prosesində zəif qıcıqlandırıcılar onların həssaslığını artırır, qüvvətli isə azaldır.

Əgər hər hansı qıcıq müvafiq analizatora təsir edərək, subyektin özündən asılı olmadan, analizatora uyğun duyğunun əmələ gəlməsinə, bu zaman onunla bağlı olmayan digər üzvünün yaranmasına səbəb olur. Bu hadisə sinezteziya (yunanca sunisthesis-birgə hiss etmə, eyni zamanda duyma) hadisəsidir. Deməli, qıcıqlandırıcı bir analizatora təsir edərək başqa analizator üçün səciyyəvi olan duyğu yaradır.

Həssaslığın artması ilə əlaqədar olaraq diqqəti başqa bir psixi hadisə olan sesibilizasiya cəlb edir (latınca-sensibilis-hissiyatlı deməkdir), Analizatorların qarşılıqlı təsiri sayəsində qıcıqlandırıcılar sinir mərkəzlərində həssaslığın artmasına təsir göstərir. Belə bir təsir sayəsində həssaslığın artması **sensibilizasiya** adlanır. Məsələn, biz bir adama "alça kimi turş" sözünü dedikdə, onda həssaslığın dəyişməsinə müşahidə edirik.

Bu göstərilənlərdən aydın olur ki, hiss üzvlərində həssaslığın dəyişməsi qanunauyğunluqlarını birlikdə xüsusi olaraq seçilmiş yardımçı qıcıqların köməyi ilə bu və ya digər reseptorun həssaslığını artırmaq olar. Məsələn, musiqi ilə məşğul olan uşaqlarda səslərin yüksəldiyini düzgün fərqləndirmə mütləq eşitmə qabiliyyəti ilə yanaşı mumarisələrin (təkrarlar düşünülmüş xarakter daşdığıda-mumarisə çevrilir və öyrənmənin, mənimsəmənin səmərəliliyini təmin edir) səmərəli təşkilindən də asılıdır.

Qavrayışın növləri

4. Qavrayışın növlərini sadə və mürəkkəb olmaqla iki böyük qrupa aid edirlər.¹

Qavrayışın sadə növləri duyğularda olduğu kimi analizatorlara əsasən müəyyən olunur. Bu prosesdə bəzən görmə, bəzən eşitmə, bəzən də iybilmə və ya dadbilmə analizatoru üstün rol oynayır. Bundan asılı olaraq sadə qavrayışın **görmə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə** və s. növlərini fərqləndirirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi duyğuda ancaq bir analizator iştirak edir, qavrayış prosesində isə ən azı iki və artıq analizator iştirak edir. Buna uyğun olaraq əgər söhbət bir analizatorun fəaliyyətindən gedirsə, biz həmin prosesi, duyğu kimi, əgər prosesdə iki və daha çox analizator iştirak edirsə, artıq biz duyğudan deyil qavrayışdan danışmalıyıq. Qavrayışın belə birləşmiş şəkildə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi əsasında, onun mürəkkəb növləri meydana gəlir. Məsələn, dərstdə şagirdin mətni qavraması görmə, eşitmə və kinestetik qavrayışları əhatə edir.

Obyektiv aləmdə baş verən bütün hadisələr müəyyən məkan və zaman daxilində mövcud olduğuna görə, qavrayışın mürəkkəb növləri insan qavrayışının obyektini təşkil edir.

Qavrayışın mürəkkəb növlərinə **məkan, zaman və hərəkət** qavrayışları aid edilir.

Məkan qavrayışı. İnsanın ətraf mühitə bələbləşməsi üçün məkan münasibətlərinin dərk edilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu zaman obyektiv şəkildə mövcud olan məkan beynimizdə əks olunur. İnikas prosesində obyektin forması, həcmi, onların arasındakı məsafə, onların relyefi, yerin uzaqlığı və istiqaməti əks olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, beynimizdə əks olunan bu proses olduqca mürəkkəb prosesdir. Məkanın qavranılmasında əsasən görmə analizatoru iştirak edir. Bu inikas prosesi mürəkkəb bir proses olduğuna görə, burada görmə ilə

---

¹ Ə.S.Bavramov, Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslük*. Bakı. "Maarif". 1989.. 230-234.

bərabər lamisə, əzələ-hərəkət duyğuları, hətta eşitmə analizatoru da iştirak edir.

Əsasən məkan qavrayışı zamanı cisimlərin məkan münasibətləri düzgün əks olunur. Lakin bəzi səbəblər ola bilər ki, cisimlər təhrif olunmuş halda əks olunsun. Bu əsasən: a) cisimlərin hansı əhatədə olmasından; b) analizatorların sağlamlıq vəziyyətindən asılıdır. Cisimlərin belə təhrif olunmuş şəkildə qavranılması **illüziya** adlanır. İllüziyalar müxtəlif analizatorların fəaliyyətində müşahidə olunur. Görmə qavrayışlarında isə onlar daha çox nəzərə çarpır. Çünki görmə qavrayışı, cisimlərin arasındakı məsafəni, onun formasını və s. qavramağa kömək edir. İnsanların praktik fəaliyyəti və müqayisələr əsasında illüziyaları həqiqi qavrayış surətlərindən ayırmaq mümkündür.

Zaman qavrayışı. Cisim və hadisələrin sürəti, müddət və ardıcılığı zaman qavrayışı ilə əks olunur. Ümumiyyətlə, zamanın qavranılması mürəkkəb bir prosesdir. Bunun əsasında baş beyin yarımkürələri qabığında oyanma və ləngimənin ritmik surətdə bir-birini əvəz etməsi durur. Bu zaman insanda şərti refleks yaranır. Bir sıra analizatorlar bu prosesdə iştirak edir. Lakin zamanın əks etdirilməsi prosesində üstün yeri eşitmə və hərəkət duyğuları tutur. Əslində biz zamanı deyil, zaman daxilində baş verən hadisələri qavrayırıq. Bu da həmin cisim və hadisələrin xassələrindən, onlara bizim bəslədiyimiz münasibətin xarakterindən asılıdır.

Qıcıqlandırıcının zaman xüsusiyyəti, eşitmə duyğusunun müddətini, ritmin xarakterini əks etdirir. İ.M.Seçenov eşitməni zamanın meyarı, eşitmə hafizəsini isə zaman hafizəsi adlandırmışdır.

Zaman daxilində baş verən hadisələrə bizim münasibətin xarakteri mühüm təsir göstərir. Çünki bu vaxt zamanın qavranılmasında subyektivlik aydın şəkildə nəzərə çarpır. Bu, subyektivlik insanın yaş xüsusiyyətlərindən, sərvət meylindən, maraqlarından, temperament tiplərindən və s. asılıdır.

Zaman qavrayışı emosional vəziyyətdən asılı olaraq dəyişir. Müsbət emosiyalar vaxtın tez keçməsi illüziyasını yara-

dır, mənfi emosiyalar isə subyektiv olaraq vaxt müddətini bir qədər uzadır.

Zaman qavrayışı uşaqlarda xeyli gec yaranır. Ona görə ki, zamanın müddəti üçün dəqiqlik əsas şərtlərdən biridir. Təlim prosesində məktəblilərin gündəlik fəaliyyətlərində vaxtın əhəmiyyəti dedikdə möhkəmlənir.

Hərəkət qavrayışı. Hərəkət qavrayışı- obyektlərin məkanda tutduğu vəziyyətin dəyişməsinin inikasından ibarətdir. Bu zaman cismin istiqaməti və sürəti əks olunur. Müşahidəçinin məkandakı hərəkəti, cismin uzaqlığı, yerdəyişmənin sürəti hərəkət qavrayışını müəyyən edir. Cismin əvvəlki yerini, onun sonrakı yerdəyişməsini yaradan hərəkətin hansı sürətlə baş verdiyini (çox yavaş və ya çox sürətli) müəyyən edirik, onun əsasında bizdə hərəkət qavrayışı baş verir. Görmə, eşitmə və hərəkət analizatorları birgə fəaliyyət əsasında hərəkətlərin qavranılmasını təmin edir.

Hərəkət qavrayışı heyvanlar üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bəzi heyvanlar üçün hərəkət edən obyektlər təhlükə və ya potensial qida signalı rolunu oynayır və həm də tez cavab reaksiyası törədir.

Diqqət və hafizə çoxcəhətli psixi proses kimi

Diqqət idrak proseslərindən biridir. Lakin bir sıra xüsusiyyətinə görə diqqət başqa idrak prosesləri olan duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyüldən fərqlənir. Məlum olduğu kimi qeyd olunan idrak prosesləri cisim və hadisələri əks etdirirlər. Bəs, diqqət nəyi əks etdirir?

Aparılan tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, diqqət hadisəsi xüsusi məzmunu malik deyildir. O, digər idrak proseslərinin dinamik cəhətini təşkil edir.

İnsanın idrak fəaliyyətində hafizənin də rolu böyükdür. Keçmiş təcrübənin qavranılmasında və hifz edilməsində hafizənin böyük əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyildir ki, böyük rus fizioloqu İ.M.Seçenov hafizəni "psixi həyatın əsas şərti", "psixi inkişafın qüşə daşı" hesab edirdi. O göstərirdi ki, hafizə

bütün psixi inkişafın təməlini təşkil edən qüvvədir. Əgər bu qüvvə olmasa idi, hər bir real duyğu hətta milyonuncu dəfədən sonra, birinci dəfə duyulduğu kimi təsir bağışlayardı.

Deməli, diqqət olmasa cismin, hadisənin aydın dərk edilməsi mümkün olmazdı, hafizəsiz isə dərk edilən cisimlərin yadda saxlanması mümkün olmazdı. Həm diqqət, həm hafizə başqa psixi hadisələrə dərinədən nüfuz edərək, onu şərtləndirir: məsələn, hafizə ilə təfəkkürün münasibətinə nəzər salmaq kifayətdir.

Görkəmli rus pedaqoqu K.D.Uşinski hələ XIX əsrdə göstərirdi ki, hafizə təfəkkürə əsaslanmalı və onu inkişaf etdirməlidir. Hafizə gərəkli biliklərlə nə qədər zəngin olarsa, fikirlərimiz bir o qədər düzgün və məzmunlu olar. K.D.Uşinski yazırdı ki, "İnsanın hafizəsi ilə rəftar etməyi bacarmayaraq, biz özümüzə təsəlli vermək üçün deyirik ki, tərbiyənin işi ağıl biliklərlə doldurmaq deyil, inkişaf etdirməkdir. Lakin psixologiya bu təsəllinin yalanını ifşa edir və göstərir ki, ağıl özünü, yaxşı təşkil olunmuş biliklər sistemindən başqa bir şey deyildir".

Professorlar Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə göstərdiyi kimi, istər materialın seçilməsində, istərsə də onların sistemə salınmasında diqqət və hafizənin fəaliyyəti üzvi surətdə birləşərək bir-birini şərtləndirir.¹ Bu cəhətlərə istinad edərək diqqətin mahiyyətinə nəzər salaq.

Diqqət cisim və hadisələrə olan seçici münasibət əsasında müəyyən obyektlərə yönəlir. Bu yönəlişliyin əsasında, şüurun hər hansı obyekt üzərində mərkəzləşməsi baş verir. Bununla da diqqət varlığı başqa idrak proseslərinin köməyi ilə dolğun və adekvat surətdə əks etdirməyə imkan verir.

İnsanda diqqətin yaranması üçün ilk növbədə obyekt ayırd edilməli, diqqət onun üzərində mərkəzləşməli, başqa digər ikinci dərəcəli obyektlərdən yayınmalıdır. Diqqət insanın həyat və fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Diqqətlilik əsasında insanın həyat və fəaliyyəti təmin olunur. Diqqətsizlik əsasında isə ağır nəticələr baş verir. Elə buna görə də

---

¹Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı, "Maarif", 1989., 240-241.

K.D.Uşınskinin sözləri ilə desək, diqqət ruhumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, şüurumuzda olan, hər bir şey mütləq bu-radan keçir. Bu isə bizə mürəkkəb psixi hadisə kimi diqqətin yerinə yetirdiyi funksiyaları aydınlaşdırmağa kömək edir.

Diqqətin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün, hər şeydən əv-vəl, insanın fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən və tələbatlara uyğun gələn tə'sirlər seçilməli, digər təsirlərə əhə-miyyət verilməməlidir. Bu sahədə idrak fəaliyyəti başa çatana qədər diqqətin həmin obyekt üzərində saxlanması funksiyası həyata keçirilir. Göstərilən fəaliyyətin gedişini tənzim etmək, ona nəzarət etmək də vacib şərtlərdəndir.

Diqqətin mahiyyətini açan bu funksiyalar iki mühüm nəticə çıxarmağa kömək edir. Birinci, diqqət mürəkkəb psixi proses kimi bütün, sensor, mnemik fikri və hərəki proseslərə nüfuz edir, fəaliyyətin daha səmərəli olmasını şərtləndirir.

İkinci, diqqət mühüm idrak prosesi olan hafizənin ma-hiyyətini düzgün başa düşməyə imkan verir.

Birinci qrupa-insana tə'sir edən xarici qıcıqlayıcıların xüsu-siyyətləri, ikinci qrupa isə subyektin özünün fəaliyyətinə aid olan amillər daxildir.¹

İnsan fəaliyyəti tələbat və ya motivlər əsasında təyin edilir və həmişə müəyyən məqsədə yönəlmiş olur. Əgər motiv ay-dın dərk olunmasa, onda onun predmeti ilə məqsədi aydın dərk olunmur. Ona görə də məqsəd həyata keçirilmək üçün istifadə olunan vasitələrdən fərqlənir. Çünki nə qədər ki, diq-qət avtomatlaşmayıb, onun icrası böyük diqqət tələb edir. Proses avtomatlaşdıqdan sonra, əməliyyat ciddi diqqət olma-dan həyata keçirilə bilər. Bu halda diqqət nəzarət mexanizmi kimi çıxış edir.

İnsanın xarici ifadələrinə əsasən diqqətin gərginliyi müəy-yən edilir. Gərgin diqqət zamanı orqanizm müəyyən uyğun-laşma vəziyyəti alır. Hər hansı bir cisimi daha yaxşı qavra-maq üçün ona diqqətlə baxırıq, nəzərlərimizi ona daha sə'ylə dikirik. Bu zaman artıq hərəkətlərə yol vermirik, tam sakitlik

¹ Ə.S.Bayramov. Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. "Maarif". 1989. . 242-243.*

halı yaranır. Diqqət zamanı fəaliyyətin gedişi ona nəzarət mexanizmi kimi xidmət edir. Bütün bu cəhətlər diqqəti mürəkkəb idrak prosesi olan hafizə ilə daha da yaxınlaşdırır.

Diqqətə nisbətən hafizə daha mürəkkəb idrak prosesidir. Bu proseslərə yiyələnməklə insan özünə lazım olan faydalı informasiyaları əldə edir, şüurda saxlamaq, lazım gəldikdə yada salmaq prosesini ifadə edir. Bu xüsusiyyətlərinə görə hafizə keçmiş təcrübəni yadda saxlayır, istənilən vaxt yada salınmasını təmin edir. Belə bir əməliyyat imkan verir ki, qıcıqlayıcı təsirinə kəssə belə, zəruri informasiya toplana bilinir.

Dərslik ədəbiyyatında göstəriləni kimi, hafizənin dörd əsas prosesi: yaddasaxlama, hifzətmə, yadasalma və unutma ayırılmalıdır. Bunların hamısı fəaliyyətdə təşəkkül tapır və onunla təyin edilir. Hafizə proseslərində olan vəhdət, onların bir-birinə nüfuz etməsi, birindən digərinə olan dialektik əlaqə zəncirvari şəkildə onların bağlılığını göstərir.

Yadda saxlanılan materialın avtomatik olaraq bərpa edilməsi deyil, onun şüurlu olaraq baş verdiyinə görə, buraya mütləq qısamüddətli yaddasaxlama və hifzətmə prosesləri də qoşulur. Bundan başqa yadasalma prosesində daimi olaraq uzunmüddətli yaddasaxlama da iştirak edir. Materialın yada salınması onun təkrarına, yəni öyrənmənin daha canlı olmasına xidmət edir.

Hifzətmə və unutma proseslərini də təhlil etsək eyni qanunauyğunluğu görürük. Şüur bir obyektədən başqasına keçərkən, nəzərdə tutulan yaddasaxlama prosesi mütləq materialın müvəqqəti olaraq unudulmasını da əhatə edəcəkdir.

Beləliklə, hafizə çox mürəkkəb, lakin vahid, fasiləsiz bir prosesdir. Şüurun hafizəsiz keçinən vəziyyətini təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Hafizə proseslərinin səmərəliliyinə xarici şərait də əsaslı təsir göstərir. Təkcə onu misal göstərmək kifayətdir ki, materialın yadda saxlanmasına insanın ac və ya tox olması, sağlam və ya xəstə, gümrəh və ya yuxulu, dalğın və ya diqqətli olması da ciddi təsir göstərir. Xüsusən də insan hafizəsinin fəaliyyəti onun nə dərəcədə gümrəh və ya yorğun olma-

sından asılıdır. Hafizənin fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək üçün, əməklə istirahətin düzgün növbələşməsi, farmakoloji və fizioloji təsirlər daxildir.

Diqqət və hafizənin fizioloji əsasları

Tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, psixi hadisənin əsasında sinir prosesləri durur. Onlar bunu qıcıqlayıcının xarakteri ilə izah etmişlər. Geşalt psixoloqlar diqqətin həcmi qavrayışa əsasən müəyyən etmişlər. Bu psixoloqların fikrincə, diqqətin necə cərəyan etdiyini aydınlaşdırmaq üçün qavrayışın qanunlarını bilmək lazımdır.

İkinci qrup psixoloqların fikrincə, diqqətin istiqaməti bütünlüklə tələbat və emosiyalarla təyin olunur: ona görə də Amerikanın biheviolist psixoloqları, diqqəti psixi proseslərin xüsusi kateqoriyası kimi ayırmağı lazım bilməmişlər.

Üçüncü qrup psixoloqlar "diqqətin motor nəzəriyyəsi" deyilən mövqedə dururlar. Onlar diqqətin mexanizmini, əzələ qüvvəsi siqnalları ilə bağlayırlar.

Göründüyü kimi bu nəzəriyyələrin hər biri diqqətin mexanizmində bir cəhəti əsas götürür, onun fizioloji mexanizmini isə izah edə bilmir.

Burada diqqət yetirilməli məsələ, sinir hüceyrələrinin vəziyyəti ilə əlaqədardır. Çünki, əgər qıcıqlayıcının təsiri vasitəsilə sinir hüceyrələri fəaliyyət halına gəlirsə, bu artıq oyanma deməkdir; əksinə əgər sinir hüceyrələri müvəqqəti olaraq öz fəaliyyətini dayandırarsa, bu, ləngimədir. Bu, iki sinir prosesi, İ.P. Pavlovun müəyyən etdiyi kimi, üç əsas qanuna: oyanma və ləngimənin yayılması, cəmləşməsi və qarşılıqlı induksiyası qanununa tabedir. Bu qanuna görə beynin bir sahəsində əmələ gələn oyanma başqa sahədə ləngiməyə səbəb olur, və ya əksinə qabıqın digər sahəsində yaranan ləngimə başqa sahələrdə oyanmanın baş verməsinə səbəb olur. Deməli,

müəyyən an ərzində beyin qabığında oyanma üçün, optimal sahə olur.¹

P.Pavlov ən çox oyanıqlığa malik olan bu sahələri optimal oyanıqlıq sahəsi adlandırmışdır. Məlumdur ki, insana istər xaricdən, istərsə də daxildən təsir edən qıcıqlandırıcılar içərisindən asanlıqla oyanma əmələ gətirərək, həmin sahəyə təsir edənlər vardır. Daha aydın əks olunan həmin qıcıqlayıcını Pavlov beyin qabığının yaradıcı şəbəsi adlandırmışdır. Diqqətin fizioloji mexanizmi şəbənin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Beyin mexanizminin fizioloji fəaliyyətinin öyrənilməsində A.A. Uxtomskinin tədqiqatları da çox maraqlıdır. Uxtomski beyin fəaliyyətində dominant (üstünlük təşkil edən) oyanma sahəsi haqqında təlim yaratmışdır. Dominant oyanma sahəsi optimal oyanma sahəsindən özünün yüksək davamlılığı ilə fərqlənir. Belə dominant sahəsi yeni əmələ gələn oyanma ocaqlarını ləngidir və onların hesabına güclənə bilir. İstər dominant, istərsə də optimal oyanıqlıq haqqında İ.P.Pavlov və A.A.Uxtomski diqqətin ixtiyari növünün mexanizmini aydınlaşdırmağa imkan vermir. Burada insan öz qarşısına şüurlu məqsəd qoyduğuna görə, fəaliyyətdə daimi olaraq dəqiqləşmə əmələ gəlir.

Diqqətin fizioloji mexanizmi mürəkkəb prosesdir. Müasir dövrdə mexanizm sinir sisteminin müxtəlif səviyyələrində yerləşmiş süzgəc kimi başa düşülür, orqanizm özünə lazım olan qıcıqlayıcıları seçib götürür, qalanlarını isə uzaqlaşdırır. Bu sistem beyin sütununda və beynin qabıqaltı sahələrində yerləşən-şaxəli törəmənin-yəni retikulyar formasıyanın fəaliyyətilə əlaqələndirilir.

Diqqət üçün xarakterik olan bu fizioloji mexanizm, öz mürəkkəblik səviyyəsinə görə, hafizə proseslərinə də aid edilə bilər. Belə ki, müasir dövrdə hafizənin psixoloji, fizioloji biokimyəvi nəzəriyyələri mövcuddur.¹ Elm tarixində hafizənin

---

¹ Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Maarif". 1989.. 244-248.*

¹ Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik Bakı. "Maarif", 1989.. 246.*

cismin izi, möhürü kimi izah edən nəzəriyyələr də vardır. Bu mexaniki iz, möhürün mum üzərində olan izi ilə eyniləşdirilir, güman edilirdi ki, guya beynimizdə də cisimlərin izləri belə qalır. Müasir dövrdə bu cür ideyalar qəbul edilmir, rədd edilir.

Mexanizm etibarilə hafizə də sinir sistemi ilə əlaqəlidir. Burada da qıcıqlayıcıların təsiri ilə sinir oyanmaları əmələ gəlir, beyində cismin ideal surəti yaranır. Bu zaman sinir hüceyrələrində elektrokimyəvi və biokimyəvi dəyişikliklər əmələ gəlir. Bu cəhətlər qısa və uzunmüddətli hafizənin mexanizmini yaradır. Hafizə proseslərində izlərin saxlanması sinir hüceyrələrində dərin biokimyəvi dəyişikliklərin olması ilə bağlıdır. Belə dəyişiklik həm sinapslarda (sinir oyanmasının bir qrup sinir hüceyrəsindən başqa qrupa ötürüldüyü, verildiyi və s.) həm də neyronların özünə və ayrı-ayrı üzvlərində baş verir. Nəticədə yaddasaxlama prosesində: birinci mərhələdə beyin hüceyrələrində qısa müddətli elektrokimyəvi reaksiya baş verir. İkinci mərhələdə sinir hüceyrələrində yeni zülalı maddənin (proteinin) yaranması ilə bağlı biokimyəvi reaksiya baş verir. Birinci mərhələ qısa müddətli hafizənin, ikinci mərhələ isə uzun-müddətli hafizənin mexanizmi hesab edilir.

İ.P.Pavlovun şərti reflekslər nəzəriyyəsi hafizə mexanizmlərinin izah edilməsində mühüm rol oynayır. Çünki həmin nəzəriyyə hafizənin xronoloji cəhətdən daha qədim tarixə malik olan psixoloji nəzəriyyəsinin mahiyyətini izah etməyə imkan verir. Bu əsasda hafizə mütəşəkkil bir assosiasiyalar sistemidir. Hafizə fəaliyyətinin əsasını həmin assosiasiyalar (rabitələr) təşkil edir. Bu assosiasiyalar hələ eramızdan əvvəl Aristotel tərəfindən irəli sürülən üç prinsipə əsaslanır.

1. Qonşuluq assosiasiyası. Hər hansı hadisənin qavranılması və yaxud cisim haqqında təsəvvür, onunla bir zamanda qavranılmış hadisə və təsəvvürün canlanmasına səbəb olur. Məsələn, orta məktəb yoldaşınıza rast gəlməklə məktəb həyatına dair hadisələr təsəvvürünüzdə canlanır.

2. Oxşarlıq assosiasiyası. Hər hansı bir cismin qavranılması və ya onun haqqında təsəvvür, ona oxşar başqa cisim

təsəvvürünü canlandırır. Dostumuza bənzər adam gördükdə, onun haqqında təsəvvür yaranır.

3. Əkslik assosiasiyası. Cisim və hadisələrin qavranılması və ya təsəvvür, bir-birinə əks olan surətlərin şüurumuzda canlanmasına səbəb olur. Məsələn, qış təsəvvürü yay təsəvvürünü, gözəl adam, çirkin adam təsəvvürünü əmələ gətirir və s.

İ.P. Pavlov qeyd edirdi ki, sinir rabitələri mühüm fizioloji hadisədir, lakin hafizə qanunauyğunluqlarını tək assosiasiyalarla məhdudlaşdırmaq səhv olardı. Çünki hafizə təfəkkürlə sıx əlaqədə cərəyan edərək cisim və hadisələr arasında olan mürəkkəb daxili rabitələri əks etdirir. Bununla yanaşı, hafizə prosesləri müəyyən məqsədə yönəlmiş olur və bu məqsədə xidmət edən fəal bir prosesdir.

Beləliklə, göstərilən qısa məlumatdan məlum olur ki, həm diqqət, həm də hafizənin əsasını müvafiq qıcıqlayıcıların təsiri ilə yaranan sinir prosesləri təşkil edir.

Diqqət və hafizənin növləri

Qabaqcadan nəzərdə tutulmuş, hər hansı məqsəd və ya niyyətlə bağlı olmayan iradi səy tələb etməyən diqqət qeyri-ixtiyari diqqət adlanır.

Qeyri-ixtiyari diqqətin yaranması üçün, təsir edən qıcıqlandırıcılar bir sıra xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar.

1. Qıcıqlayıcının qüvvəsi və gözlənilmədən təsiri. Eyni zamanda təsir edən iki qıcıqlayıcıdan hansı daha qüvvətlidirsə, diqqəti də o cəlb edəcəkdir. Əgər qıcıqlayıcılar eyni miqdarda əhəmiyyət kəsb edirlərsə, o zaman diqqət də hər ikisinin arasında tərəddüd edəcəkdir. Onlardan gah biri, gah da digəri üstün olur və diqqəti özünə cəlb edir.

2. Qıcıqlayıcının yeniliyi. Yeni əyani vəsait, yeni maşın modeli, sınıfdə yeni şagirdin olması və s. qeyri-ixtiyari surətdə diqqəti cəlb edir. Adam həmin yeni hadisənin nədən ibarət olduğunu bilməyə can atır.

3. Obyektin hərəkətdə olması. Məlumdur ki, əgər cisim hərəkət etmirsə, o diqqəti cəlb etmir. Hərəkətin başlanması və ya kəsilməsi diqqəti cəlb edir. Müəllim şagirdlərin diqqətini səsin intonasiyasını dəyişməklə və ya öz izahatını dayandırmaqla da cəlb edə bilər.

İnsanın emosional vəziyyətdə olması da qeyri-ixtiyari, diqqətin yaranmasına səbəb olur. Burada qıcıqlayıcının insanın tələbatlarına uyğun gəlməsi də mühümdür. Məsələn, ac adamları xörəyin iyi başqalarına nisbətən daha tez cəlb edir.

Beləliklə, qeyri-ixtiyari diqqət: a) həm xarici səbəblərdən; həm də b) insanın daxili emosional vəziyyətindən asılıdır.

İxtiyari diqqətin yaranması, insanın qarşıya qoyduğu məqsədlə bağlıdır.

Şüurlu olaraq, qarşıya qoyulmuş məqsədlə bağlı olan, müəyyən iradi səy əsasında yaranan diqqət ixtiyari diqqət adlanır.

İxtiyari diqqət, şüurlu surətdə icra olunan diqqətdir. Bu zaman ikinci siqnal sisteminin (söz siqnallarının) köməyi ilə insan cisim və hadisələr üzərində hakimlik edir.

Qeyri-ixtiyari və ixtiyari diqqət keyfiyyətcə bir- birindən fərqli olsa da, bir-biri ilə sıx əlaqədədir.

Hər hansı fəaliyyətin icrası zamanı ilk növbədə diqqətin saxlanması üçün iradi səy tələb olunur. Lakin çətinlik aradan qaldırıldıqda, fəaliyyət üzərində iş cəmləşdikcə, yerinə yetirilən işə, prosesin özünə maraq yaranır. Diqqətin bir növündən digərinə keçid baş verir. Belə diqqət şüurlu vəzifə və məqsədlərlə bağlıdır, ona görə belə diqqəti qeyri-ixtiyari diqqətlə eyniləşdirmək olmaz, çünki burada diqqəti saxlamaq üçün iradi cəhd tələb olunmur. Diqqətin qeyri-ixtiyari növlərindən keyfiyyətcə fərqlənən həmin növü psixologiyada N.F. Dobrinin irəli sürdüyü "ixtiyaridən sonrakı diqqət" termini ilə adlandırılmışdır. Daha səmərəli və məhsuldar zehni fəaliyyəti diqqətin həmin növü ilə əlaqələndirirlər (İ.V.Straxov) məsələn, məktəbli yalnız lazım olduğu üçün çətin məsələnin həllinə qarışır. Məktəblinin diqqəti əvvəlcə tez-tez yayınır, öz fikrini məsələ həlli üzərində cəmləşdirməyə çalışır, daha doğrusu o özünü

diqqətli olmağa məcbur edir. Nəhayət, şagird məsələnin düzgün həlli yolunu tapır və məsələ onun üçün maraqlı olmağa başlayır. Onun diqqəti daha yayınmır, lazımı obyekt üzərində saxlamağa xüsusi cəhd tələb etmir.

Ümumiyyətlə, məktəb təcrübəsində qeyri-ixtiyari diqqətə istinad edərək, ixtiyari diqqəti tərbiyə etmək zəruridir, lakin diqqətin saxlanması hədsiz gərginliklə bağlı olmaqla yorucudur, ona görə də təlim prosesində ixtiyaridən sonrakı diqqət də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Hafizənin növləri ilk növbədə, "Nəyi yadda saxlayırıq?", "Necə yadda saxlayırıq?" və "Nə qədər müddətə yadda saxlayırıq?" kimi sualları ilə əlaqədardır. Hafizə də diqqət kimi insanın bütün çoxcəhətli fəaliyyətində iştirak etdiyinə görə onun təhazür formaları olduqca müxtəldir. Odur ki, hafizənin növlərini professorlar Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə bir neçə istiqamətdə, ayrı-ayrı meyarlara görə aşağıdakı kimi təsnif edirlər:

1. Fəaliyyət prosesində üstünlük təşkil edən psixi fəallığın xarakterinə görə - **surət hafizəsi, hərəkət hafizəsi, emosional hafizə, sözlü- mənfiqə hafizə.**

2. Fəaliyyətin məqsədindən asılı olaraq - qeyri-ixtiyari və ixtiyari hafizə növləri;

3. Materialın möhkəmlənməsi və saxlanması müddətinə görə - qısamüddətli, uzunmüddətli və operativ hafizə növləri.

Surət hafizəsi gerçəkliyin cisim və hadisələrinin keçmişdə qavramış olduğumuz surətlərinin yadda saxlanması, hifz edilməsi və yada salınmasından ibarətdir. Surət hafizəsinin məzmunu görmə, eşitmə, lamisə və s. təsəvvürləri təşkil edir.

Təsəvvür surətləri surət hafizəsinin daha mürəkkəb növünü təşkil edir. Bunlar keçmiş qavrayış materialları əsasında əmələ gəlir. Surət hafizəsində təzahür edən surətlərin əyanlılığı, konkretliyi və dəqiqliyi ayrı-ayrı adamlarda müxtəlif ola bilər. Məsələn, Levitan özünün yay mənzərələrini əsas etibarilə qışda çəkərdi.

Hərəkət hafizəsi müxtəlif hərəkətlərin və onların sisteminin yadda saxlanması, hifz olunması və yada salınmasıdır. İd-

mançılarda, balet ustalarında hərəkət hafizəsi peşə fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün xüsusilə vacibdir. Hərəkət hafizəsi hərəkətlərin keyfiyyət və məzmununa müsbət təsir göstərir. Ayrı-ayrı şəxslərdə müxtəlif intensivlikdə olsa da, hərəkət hafizəsi, demək olar ki, bütün adamlarda vardır.

Emosional hafizə keçirdiyimiz hisslərin yadda saxlanması və yada salınmasıdır. İnsanın keçirmiş olduğu hisslər izsiz ötüb getmir, onun hafizəsində həkk olunaraq sonradan yada salınır. Emosional hafizə imkan verir ki keçirdiyi hisslərin məzmun və xarakterindən asılı olaraq insan öz rəftar və davranışını tənzim etsin.

Sözlü-məntiqi hafizə fikirlərin, anlayışların yadda saxlanması, hifz edilməsi və yada salınmasından ibarətdir. Sözlü məntiqi hafizə ancaq insanlara məxsusdur. Burada fikirlər dil materiallarında maddiləşir. Odur ki, hafizə sadəcə olaraq məntiqi deyil, **sözlü-məntiqi hafizə** adlanır.

Hafizənin qeyri-ixtiyari və ixtiyari növləri yaddasaxlama yadasalmanın məqsəd və üsullarından, onun iradi surətdə tənzim edilməsindən asılı olaraq fərqləndirilir.

Əgər material heç bir iradi cəhd göstərilmədən yadda qalırsa, bu qeyri-ixtiyari hafizə adlanır.

Əksinə, əgər materialın yadda saxlanması üçün iradi səy göstərilirsə, belə hafizə ixtiyari hafizə adlanır. Deməli, ixtiyari hafizədə insan şüurlu fəaliyyət göstərir.

Hafizə bir idrak prosesi kimi cisim və hadisənin, təhlil edilərək, beyində möhkəmləndirilməsini təmin edir. Bəzən xarici təsirlər ani olaraq cərəyan edir və sonra yox olub gedir. Bəzən isə material vaxt tələb edir ki, bu da izlərin möhkəmlənmə müddəti adlanır. Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda hafizənin **qısa müddətli** və **uzun müddətli** növləri ayırd edilir.

Qısa müddətli hafizə çox az müddətə davam edən bir prosesdir. Az müddətdən sonra bu təəssürat itib gedir, adam heç nə xatırlaya bilmir. Mətni çap edən makinaçının hafizəsi buna misal ola bilər. Deməli, qısamüddətli hafizə, çox qısa müddət davam edən qavrayışdan sonra ani hifz etmə və dərhal yadasalma ilə xarakterizə olunur.

Qısamüddətli hafizənin sinonimi kimi, operativ hafizə termini də işlədilir.¹ Operativ hafizə dedikdə müəyyən fəaliyyətin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan məlumatın müəyyən müddət yadda saxlanması nəzərdə tutulur. Məsələn, hər hansı məsələni həll edərkən, aralıq əməliyyatları yadda saxlamaq lazım gəlir. Məsələ həllindən sonra onlar unudula və ya uzun-müddətli hafizəyə keçirilə bilər. Operativ hafizədə qısamüddətli və uzunmüddətli hafizədən alınan materialların "işçi qatışığı" yaranır. Həmin işçi material fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində hələ operativ hafizənin ixtiyarında olur. Uzun müddətli hafizə dedikdə qavranılan materialın uzun müddət və möhkəm yadda saxlanması nəzərdə tutulur. Uzun müddətli hafizədə biliklər ümumiləşmiş halda insana uzun müddət üçün lazım olur. Burada biliklərlə bərabər, bacarıq və vərdişlərin, müxtəlif məlumatların da on illərlə hafizədə saxlanması baş verir.

Hafizə prosesləri, mnemotexniki üsullar

Cisim və hadisələrin yadda saxlanması, hifz olunması, yada salınması və tanınması hafizə prosesləri adlanır. Hafizənin fəaliyyətinin təşkili bu proseslərlə bağlıdır. Xüsusi mnemotexniki (mnemonikon-yunan sözü olub yadda saxlamaq məharəti deməkdir) üsullardan əlavə yaddasaxlamayı asanlaşdırmaq məqsədilə, müxtəlif qaydalar vardır ki, bu da həmin prosesin səmərəli təşkilinə yönəlmişdir. Başqa sözlə desək, insanın mnemik fəaliyyəti, hər hansı materialın, xüsusi niyyət və məqsədlə yadda saxlanması və öyrənilməsinə yönəlmişdir. Yəni insan hər hansı materialı xüsusi olaraq yadda saxlamaq məqsədi qarşıya qoyur. Hafizədə möhkəmlənmiş həmin materialın lazım olduğu vaxt yada salınmasına yönələn fəaliyyəti mnemik fəaliyyət adlanır. Çox qüvvətli emosional təsirin vasitəsilə cisim və hadisələr beyində nəqslənir və hafizədə qalır.

---

¹ Ə.S.Bayramov. Ə.ƏƏlizadə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslük*. Bakı, "Maarif". 1989. 265.

İnsanın taleyində mühüm əhəmiyyətə malik olan kədər və ya sevinc uzun müddət beyində nəqslənir, yaddan çıxır.

Qeyri-ixtiyari yaddasaxlama zamanı, hər hansı materialın yadda saxlanması üçün iradi sөy göstərilir, qarşıya məqsəd qoyulmur. Lakin unutmaz ki, qeyri-ixtiyari yaddasaxlama cisimlər, hadisələr, görülən iş, insan fəaliyyətinin xarakterinə təsir edir. Qeyri-ixtiyari yaddasaxlama zamanı dərin bilik əldə etmək mümkün olmur, hətta varlıq da təhrif edilmiş şəkildə əks olunur.

İnsanın məqsəduyğun fəaliyyəti ilə əlaqədar olan, əmək və ünsiyyət nəticəsində əmələ gələn, yaddasaxlamanın insana xas olan ən başlıca forması ixtiyari yaddasaxlamadır.

İxtiyari yaddasaxlama zamanı insan qarşısına xüsusi məqsəd qoyur, materialı yaddasaxlamaq üçün iradi sөy göstərir, müəyyən üsul və qaydalardan istifadə edir. İxtiyari yaddasaxlama müəyyən istiqamətə yönəldilən, şüurlu surətdə tənzim edilən prosesdir. Psixologiyada ixtiyari yaddasaxlamanın xüsusi növü kimi **öyrənmə** ayırd edilir. Öyrənmə müəyyən üsulların köməyi ilə təşkil edilən yaddasaxlamadır. Öyrənmə üçün, məqsədin xarakteri, materialın anlaşılma dərəcəsi, təkrarların təşkili və s. kimi amillər təsir göstərir.

Deməli, yaddasaxlamanın səmərəliliyi iki əsas amildən-öyrənilən materialın xarakterindən və şəxsiyyətin mnemik priyomlardan düzgün istifadə edilməsindən asılıdır.

Hifzətmə unutmaz ilə dialektik əlaqədədir. Unutmanın mənfi və müsbət cəhətləri vardır. Məsələn, müəyyən informasiya indiki halda lazımdır. Amma o unutulub. Halbuki unutmanın faydası da çoxdur. Çünki gərəksiz informasiyalar vardır ki, onların unutulması vacibdir. Ümumiyyətlə, hifzətmə əslində unutmaz ilə mübarizə sayəsində mümkün olur.

Alman alimi Ebbinhauzun unutmaz prosesinin necə getməsi haqqında bir təcrübəsini xatırlayaq. O müəyyən etmişdir ki, mexaniki yaddasaxlamada materialın öyrənilməsindən yarım saat sonra 40%, bir gündən sonra 66%, 3 gündən sonra 75%, 30 gündən sonra 79 % unutulur. Əlbəttə, mənalı yaddasaxlamada unutmaz faizi xeyli azalır.

Unutmanın qarşısını almaq üçün bəzi xüsusiyyətləri bilmək zəruridir. Adətən, qavranılmış materialın insanın tələbat və maraqlarını ödəməyən hissəsi tez unudulur. Material kifayət qədər möhkəm öyrənilmədikdə, həmçinin dərinlən dərk edilmədikdə mexaniki surətdə öyrənilmədikdə tez unudulur.

Unutmanın qarşısını almaq üçün öyrənilmiş materialı unutduqdan sonra deyil, unutma başlamazdan əvvəl təkrar etmək lazımdır.

Unutma ya tanıya, ya yada sala bilmədikdə, ya səhv tanıdıqda, eləcə də səhv yada salmaqda özünü bürüzə verir. Göründüyü kimi, yadasalma və tanıma mühüm hafizə prosesləridir. Yadasalma nəticəsində keçmiş təcrübənin, hisslərin və fikirlərin bərpa edilməsinə nail oluruq.

Yadasalmanın üç səviyyəsi vardır: **tanıma, xüsusi yadasalma və xatırlama.**

Tanıma yadasalma prosesinin başlanğıcını təşkil edir. Hər hansı cisim və hadisəni qavradıqda, beynimizdə bir sıra rabitələr əmələ gəlir, cisim və hadisənin təsiri kəsildikdə bu rabitələr dərhal yox olmur, az və ya çox müddət davam edir. Həmin cisim və hadisə yenidən təsir etdikdə o bizə tanış gəlir, deməli, onu tanıyıırıq. Yadasalmanın müvəffəqiyyətli olmasına əmin olmaq üçün materialı əvvəlcə tam və düzgün anlamaq, öyrənilən materialı suallar qoyub ona ətraflı cavab verməyə çalışmaq lazımdır. Əgər həmin material xüsusi çətinlik çəkilmədən və qavrayışa istina etmədən canlandırılırsa, bu xüsusi yadasalmadır. Bunun əsas əlaməti odur ki, material yada salınarkən iradi sөy göstərilmir. Material sanki özü hafizədə canlanır.

Yadasalmanın xüsusi bir forması xatirədir. Bu, keçmişimizin zaman və məkanca məhdudlaşan surətlərinin yada salınmasıdır. Xatirənin mərkəzində şəxsin özü, onun başına gələn və ya şahidi olduğu hadisələr durur. Xatirə zamanı keçmişdə olanları təkə yada salmırıq, onları nə vaxt, hansı şəraitdə qavradığımızı yada salır, onların zaman ardıcılığını dərk edirik. Xatirələr insanın şəxsi həyatı ilə bağlı olduğu üçün bir sıra emosiyalarla müşayiət olunur.

Göründüyü kimi, insan hafizənin səmərəli fəaliyyəti bir sıra amillərdən asılıdır. Buraya həm hafizə obyektinin məzmun və xarakteri, həm də hafizə subyektinin sağlamlıq dərəcəsi, yaş xüsusiyyətləri və s. də təsir göstərir. Yalnız bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə informasiyalar sürətlə artsa da, insan beyninin imkanları həddən ziyadə genişdir. Bəzi hesablamalara görə insanın idrak fəaliyyətində (onun yalnız beyin yarım kürələri qabığında 14-16 milyard sinir hüceyrəsi var) bütün sinir yarım hüceyrələrinin yalnız 4% iştirak edir, qalan 96% sanki ehtiyatdadır.¹

Səmərəli fəaliyyət üçün insan hafizəsində əlverişli daxili və xarici şəratın olması zəruridir. Onu da göstərmək lazımdır ki, materialın yadda saxlanması üçün insanın ac və ya tox olması, sağlam və ya xəstə, dalğın və ya diqqətli olması da ciddi surətdə təsir göstərir. Xüsusən də insan hafizəsinin fəaliyyəti onun nə dərəcədə gümrah və ya yorğun olmasından asılıdır. Yorğunluğu aradan qaldırmaq, hafizənin fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək üçün yol və vasitələr çoxdur. Buraya əmək rejiminə ciddi riayət edilməsi, əməklə istirahətin düzgün növbələşməsi, farmokoloji, fizioloji və s. təsirlər daxildir.

Təfəkkürün əsas formaları

Təfəkkür cisim və hadisələrin mahiyyətinin, onlar arasındakı əlaqə və asılılığın insan şüurunda ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan idrak prosesidir.¹

Təfəkkürün mənbəyini duyğular və qavrayış təşkil edir. Bəzən belə güman edirlər ki, duyğu prosesi baş verib qurtardıqdan sonra təfəkkür fəaliyyətə başlayır. Bu doğru deyildir, çünki hissi idrak prosesinin özündə də fikri əməliyyat-təhlil, tərkib, müqayisə və s. iştirak edir. Deməli, duyğu və qavrayışın verdiyi materiallar olmasa, təfəkkür fəaliyyəti də mümkün

---

¹ Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı. "Maarif", 1989, 278-279.

¹ Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı. "Maarif", 1989, 284-286.

olmaz. Ancaq təfəkkür daha mərəkkəb psixi prosesdir. İnsanın gerçəkliyi tam dərk etməsi məhz təfəkkür sayəsində mümkün olur. Təfəkkürün köməyiylə insanlar bilavasitə qavranılmayan cisim və hadisələri də dərk edirlər: məsələn. atomun tərkib hissələrini bilavasitə qavramaq mümkün deyildir. Halbuki insanlar onu bilirlər. Bu vasitəli bilikdir. Deməli, təfəkkür varlığın vasitəli inikasıdır.

Varlığın vasitəli və ümumiləşmiş inikasından ibarət olan təfəkkür, hissi idrakin materiilları əsasında gələcəyi görmək imkanı verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təfəkkür nitqlə vəhdətdədir və dil materiilları əsasında maddiləşir. Çünki , adam öz-özünə fikirləşəndə də, başqasının fikrini bilmək istəyəndə də, öz fikrini izah edəndə də mütləq dildən istifadə edir. Təfəkkür prosesində bütün beyin qabığı iştirak edir, xüsusən də beyin qabığındakı nitq mərkəzləri söz siqnallarının əks etdirilməsində mühüm rol oynayır.

Təfəkkürlə nitq vəhdətdədirlər, lakin onun özü deyildir. Belə ki, bir fikri ifadə etmək üçün adam müxtəlif dillərdən istifadə edə bilər. Nitqdən köhnə sözlər çıxsa bilər. Lakin fikrin ifadə forması dəyişilmir.

Təfəkkür də şüur kimi ictimai-idraki səciyyə daşıyır. Onun nəticələri insanların tarixi təcrübələrində öz əksini tapır. Çünki insan təfəkkürü ilk növbədə cisim və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirir. İnsanın belə bir idrak fəaliyyəti nəticələri təfəkkürün formalarında tətbiq olunur.

Psixologiya elmi öyrənir ki, hansı fikir necə və nə üçün əmələ gəlir, necə inkişaf edir. Bütün bu suallara cavabı təfəkkür proseslərinin cərəyan etmə qanunauyğunluqları verir. Deməli, təfəkkürün formaları həm də psixologiyanın tədqiqat obyektidir. Təfəkkürün aşağıdakı formaları vardır: **məfhum**, **hökm**, **əqli nəticə** və ya **istidlal**. Cisim və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərinin inikasından ibarət olan təfəkkür formasına məfhum deyilir. Dərslik ədəbiyyatında göstəriləyi kimi məfhum həmişə sözlərdə ifadə olunur. Onlar isə müxtəlifdir. Ümumi, fərdi, konkret məfhumlar vardır.

Cisim və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirən məfhumlar ümumi məfhum adlanır. Məsələn, bitki, şəhər, məktəb və s. Cisim və hadisələrin ümdə xüsusiyyətlərini əks etdirən məfhumlar **fərdi məfhum** adlanır. Məsələn, şair Nizami, Göy göl və s.

Gerçək mövcud olan cisimlərin mühüm əlamətlərini əks etdirən məfhumlar konkret məfhum adlanır. Məsələn, kitab, qələm, dəftər və s.

Bəzən insan təfəkkürünün obyektini cisim və hadisələrin özləri deyil, onların xassələri olur. Bu halda həmin xassələr cismin özündən təcrid edilib, müstəqil düşünülə bilər. Bu cür yaranan məfhumlara mücərrəd məfhumlar deyilir. Məsələn, yaxşılıq, pislilik, xoşbəxtlik, səadət və s.

Höküm, varlığın cisim və hadisələri arasında müəyyən əlaqə və münasibətin olub-olmadığını iqrar və ya inkar etməkdən ibarətdir.

Ümumi, xüsusi və fərdi hökmlər vardır. "Bütün quşlar uçur" ümumi, "Bəzi quşlar suda üzür", xüsusi "Bu quş gözəldir" isə fərdi hökmdür.

Hökmlər **iqrarı** ilə **inkarı** olur. "Təxəyyül insana məxsusdur" iqrarı. "Heyvanlarda şüur yoxdur" inkar hökmdür.

Cisimdə hər hansı bir əlamətin iqrar və ya inkar edilməsinin səciyyəsinə görə şərti, **təqsimi** və **qəti** hökmlər vardır.

Hər hansı bir fikrin həqiqiliyi hökmdə söylənilmiş şərtlər dən asılıdırsa, bu, şərti hökm adlanır. Məsələn, əgər şagirc müntəzəm surətdə çalışarsa, dərslərindən geri qalmaz.

Təqsimi hökmlərdə hər hansı cismə aid olan bir neçə xüsusiyyət iqrar və ya inkar edilir. Məsələn, "Akif ya birinci, ya ikinci, ya da üçüncü sinifdə oxuyur".

Höküm cisimdə bu və ya başqa bir əlamətin olduğunu şərtsiz, danışıqsız iqrar və ya inkar edirsə, o qəti hökm hesab olunur. Məsələn "Bakı Xəzər dənizinin sahilində yerləşir" və s.

İnsanlar həmişə öz hökmlərinin doğru olub-olmamasını yoxlamağa çalışırlar. Bu cəhətdən hökmlərin **mümkünlük**, **gerçəklik** və **zərurət** növləri vardır.

Mümkünlük hökmündə, cisimlə onun əlamət və keyfiyyəti arasındakı əlaqə ehtimal kimi başa düşülür. Məsələn, Bu gün bəlkə hava tutuldu, yağış yağdı."

Gerçəklik hökmü cisim və hadisələrlə onların əlamətləri arasında mövcud olan zəruri əlaqələri əks etdirir. Bu, hökmün ən yüksək forması hesab olunur. Çünki zərurət hökmü elmin son sözünü deyir. Məsələn, Ayda həyat yoxdur, Yer günəş ətrafında fırlanır və s.

Təfəkkürün formalarından biri də istidlal və ya əqli nəticədir. Qeyd etdiyimiz kimi, hökmlər doğru və yanlış ola bilər. Bu isə qavrayış vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Lakin bir çox hallarda hökmün doğru və yanlış olmasını müşahidə yolu ilə müəyyənləşdirmək mümkün olmur, əqli əməliyyat lazım gəlir ki, o sübut olunsun. Deməli, istidlal obyektiv aləm hadisələrinin məlum əlaqələri əsasında naməlum əlaqələrini bilməkdən ibarət olan təfəkkür formasıdır.

Əqli nəticənin üç növü vardır: induksiya, deduksiya, təşbih.¹ Ayrı-ayrı faktlar, hallar üzərində aparılan müşahidələr əsasında ümumi nəticə çıxarmaqdan ibarət olan, xüsusidən ümumiyyə gedən əqli nəticəyə-**induksiya** deyilir. Məsələn, gümüş, qızıl, mis, dəmir və s. metallar yüksək temperaturda əriyir.

Məlum olan ümumi müddəyə əsasən müəyyən xüsusi hallar haqqında nəticə çıxarmaqdan ibarət olan, ümumidən xüsusiyyə gedən əqli nəticə-**deduksiya** adlanır.

Təşbih zamanı hadisələr arasında olan qismən oxşarlıq əsasında nəticə çıxarılır. Təşbih xüsusidən-xüsusiyyə gedən istidlaldır. Təşbihi çox da etibarlı əqli nəticə hesab etmək olmaz. Çünki onun nəticəsi bəzən doğru, bəzən yanlış olur. Məsələn, Marsda həyatın olması ehtimalını irəli sürürük. Bu nəticə doğru da, yanlış da ola bilər.

---

¹ Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslük. Bakı, "Maarif", 1989.292-294.*

Təfəkkür prosesləri və ya fikri əməliyyatlar.

Təfəkkürün növləri

İnsan özünün mürəkkəb və hamar olmayan həyatında bir sıra məsələləri həll etməli olur, yəni fikri əməliyyatlar icra edir. Bu halda təfəkkür bir proses kimi insanın idrak fəaliyyətində iştirak edir. Bu cəhət fiziki fəaliyyət adlanır. Bu cür fəaliyyət prosesi **fikri əməliyyatlar** və ya **təfəkkür prosesləri** adlanır. Bu proseslərə təhlil və tərkib; **müqayisə, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə və təsnifat** daxildir.¹

Təhlil cismi, hadisəni fikrən hissələrə ayırmağa, yəni tamın ayrı-ayrı əlamətlərinin, cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsinə deyilir. Tərkib həmin hissələri fikrən birləşdirməkdən ibarətdir. Təhlil və tərkib vəhdət təşkil edir. İnsan ikinci siqnal sistemi səviyyəsində, mücərrəd, təfəkkürə yiyələndikcə, cisim və hadisələrin fikrən təhlilinə keçir, tərkibini müəyyən edirlər. Məsələn, müəllim meyvə ağacını öyrədərkən, onun kökü, yarpaqları, gövdəsi, meyvəsi ayrılıqda öyrənilir, təhlil edir, həmçinin tərkib hissələri, oksigen, hidrogen və s. qarşılıqlı şəkildə izah edilir.

Beləliklə, təhlil və tərkib fikri fəaliyyət prosesində qarşılıqlı vəhdətdə cərəyan edir, varlığın ümumiləşmiş inikasını yaradır.

Cisim və hadisələr arasında oxşar və fərqli cəhətləri fikrən müəyyənləşdirməkdən ibarət olan əməliyyata-**müqayisə** deyilir. Müqayisənin böyük idrak əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyildir ki, K.D.Uşinski müqayisəyə ciddi əhəmiyyət verirdi. O, göstərirdi ki, əgər siz xarici təbiət hadisələrindən hər hansı birinin aydın başa düşülməsini istəyirsinizsə, onu ən oxşar cisimlərdən fərqləndirin, bu zaman siz cismin bütün əlamətlərini aydınlaşdırma bilərsiniz. Bu isə cismi anlamaq deməkdir.

Müqayisə nəticəsində birinci-cisim və hadisələr tutuşdurulur, onların arasındakı oxşar-ikinci halda isə fərqli cəhətlər ta-

¹ Ə.S.Bavramov, Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Buki. "Maarif", 1989. 294.*

pılır. Bir ölkəni başqa bir ölkə ilə, bir şagirdi başqa bir şagirdlə, bir çayı başqa bir çay ilə müqayisə etmək olar.

Müqayisə edilən cisim və hadisələr bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olmalıdır. Belə olmasa müqayisə düzgün nəticə verməz.

İkinci, hərəki cisimdə müqayisə üçün götürülən əlamətlər eyni olmalıdır.

Üçüncü, müqayisə üçün cisim və hadisənin mühüm əlamətləri götürülməlidir. İkinci dərəcəli əlamətlərə görə cisimləri müqayisə etmək olmaz.

Təlim prosesində müqayisə böyük əhəmiyyət kəsb edir. idrakın dərinliyinə kömək göstərməklə yanaşı, öyrənilən materialın möhkəm yadda qalmasını da təmin edir.

Ümumiləşdirmə-cismin və hadisələrin mühüm əlamət və xassələrinə görə birləşdirməkdən ibarət olan fikri əməliyyatdır.

Bu proses üç istiqamətdə gedir. Birinci, cisimlərin ümumi və mühüm əlamətləri ümumiləşdirilir, əşya məfhumları alınır. Məsələn, meşə, meyvə, metal və s. ikinci ayrı-ayrı cisim və hadisələr arasındakı mühüm münasibətlər ümumiləşdirilir, münasibət məfhumları alınır. Məsələn, sağ, sol, hündür, alçaq və s. üçüncüsü təlim ümumiləşdirilməlidir. Məsələn, plan tutmaq, tezis yazmaq, nəticə və başlıqlar müəyyənləşdirmək və s.

Ümumiləşdirmə - müəyyən ümumi müddəaya əsasən xüsusi halları fikrən müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Məsələn, şagird riyaziyyata aid qanunları, qaydaları mənimsəmək nəticəsində, həmin qaydaları konkret məsələnin həllinə tətbiq edir.

Cisim və hadisələrin ümumi və oxşar cəhətləri müəyyən edilərkən, hər hansı əlamətə görə, onları qruplara, dəstələrə, növlərə ayırırlar. Belə fikri əməliyyat sistemləşdirmə və ya təsnifat adlanır. Məsələn, iynəyarpaqlı, enliyarpaqlı, məməlilər, quşlar, sürünənlər və s. Təsnifat təbiətsünaslıqda geniş yayılmışdır. Həmin fikri əməliyyat insanların idrak imkanlarını genişləndirir, rəngarəng, çoxcəhətli, müxtəlif əlamətli cisim və hadisələri ümumiləşmiş halda dərk etməni nisbətən asanlaşdırır.

Psixologiyada elmi, t f kk r  bir idrak prosesi kimi öyrənərkən onu n vnl r  ayırır. Onlarla ayrı-ayrılıqda tanış olaq.

 yani-əməli təfəkkür əşyalar üzərində praktik fəaliyyətlə baęlı təfəkkür növüdür. Təfəkkürün bu n v  4 yaşına qədər uşaqlarda üstün mövqə tutur.  yani-əməli təfəkkür daha çox hərəkətlərin köməyi ilə həyata keçirilir. Məsələn, uşaqdan soruşanda ki "bu evciyi necə qurmusan?" O cavab verir ki, "Bax belə". Evciyi u urub, yenidən tikir. Bu zaman uşaq  z fikrini hərəkətlərin köməyi ilə ifadə edir.

 yani-obrazlı təfəkkür, obrazlı materiala istinad edir. Yəni bu halda cisim və hadisələr təhlil edilir, müqayisədən keçirilir.

Ontogenetik inkişafda əyani-obrazlı təfəkkür daha çox məktəbəqədər yaşı uşaqlarda  z n  göstərir, bu yaş mərhələsində hələ m fhumi və ya mücərrəd təfəkkür kifayət qədər aydın nəzərə çarpmır.

Mücərrəd təfəkkür zamanı fikri fəaliyyət əsasən ümumi və mücərrəd məfhumlara istinad edir.  dal t, xoşbəxtlik, kəmiyyət, keyfiyyət və s. mücərrəd t f kk r  misal ola bilər.

 m li təfəkkür zamanı şagirdlər müxtəlif f nl rd  öyrəndikləri nəzəri bilikləri təcrübəyə tətbiq edir, müxtəlif bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər.

Əgər təfəkkür texniki məsələlərin həllinə y n lirs  bu **texniki təfəkkür** adlanır.

Aləmi obrazlı surətdə əks etdirməklə əlaqədar olan t f kk r  bədii təfəkkür deyilir.

Obyektiv ger ekliyin qanunauyęun əlaqələrinin düzgün inikas etdirməklə baęlı hallarda məntiqi təfəkkür nəzərdə tutulur.

Təbiət və digər ictimai həyat hadisələrinin daim inkişaf edərək dəyişmə prosesində əks etdirilən t f kk r  dialektik təfəkkür deyilir.

İnsan təfəkkürünün qeyd edilən bütün növləri bir- biri ilə sıx surətdə baęlıdır və qarşılıqlı surətdə bir- birini keçir.

Təxəyyül, onun əsas növləri və fizioloji əsasları

Keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi əsasında yeni sürətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesə təxəyyül deyilir. Təxəyyül sürətləri necə formalaşır? İnsan onları özündən yaradır, yoxsa həyatdan götürür?

Biz əvvəlki hissələrdə öyrənmişdik ki, materiya birinci, psixika (o cümlədən təxəyyül) ikincidir. Bu o deməkdir ki, təxəyyül də bütün psixi hadisələr kimi xarici aləmin inikasıdır.

Bununla birlikdə təxəyyülün özünə aid xüsusiyyətləri də vardır. Qavrayış, hafizə kimi psixi cisim və hadisələrdə gerçək mövcud olan xüsusiyyət, münasibət və qanunauyğunluqları əks etdirir. Təxəyyül prosesində isə insan xarici aləmdə bilavasitə olmayan yeni sürətlər yaradır. Lakin insan təxəyyül prosesində nə qədər yeni sürətlər yaratsa da, heç bir şeyi özündən uydurmur, yeni sürətin ayrı-ayrı əlamət və ünsürlərini ancaq həyatdan götürür.

İnsan bir çox hallarda müxtəlif təxəyyül sürətləri yaradır, lakin onları həyata keçirir və yaxud elə şeylər fikirləşir ki, onları həyata keçirmək əslində mümkün olmur. Belə təxəyyül **passiv təxəyyül** adlanır. Passiv təxəyyül həm niyyətli, həm niyyətsiz xarakter daşıya bilər.

Niyətli passiv təxəyyülə misal olaraq xülyanı göstərmək olar. Xülya zamanı insan əsrarəngiz sürətlər yaradır, onları gözünün qarşısında canlandırır xoşhallanır, sadəcə olaraq bu prosesin özündən həzz alır; lakin onları həyata keçirir. Passiv Təxəyyül sürətləri hər hansı bir təəssüratın, söz və hissənin tə'siri ilə niyyətsiz sürətdə də əmələ gələ bilər. Əgər insanın həyat fəaliyyətində xülya sürətləri üstünlük təşkil edərsə, bu, onun bir şəxsiyyət kimi inkişafında ciddi nöqsanlar olduğunu göstərir.

Xülyanı xəyalla eyniləşdirmək olmaz. Xəyal arzu edilən gələcəyin sürətlərini yaratmaqdan ibarət olan təxəyyül prosesidir. İnsanın həyatında xəyal mühüm rol oynayır. Əgər xəyal edən şəxs öz xəyalına ciddi inanırsa, həyata diqqətlə nəzər yetirib öz müşahidələrini öz xəyali planları ilə müqayisə

edirsə və ümumiyyətlə, öz xəyalını həyata keçirmək üzərində vicdanla çalışırsa, onda xəyalla gerçəklik arasında ziddiyyətin heç bir zərəri olmur. Xəyal ilə həyat arasında bir təmas olduqda hər şey yerində olur.

Aktiv təxəyyül müxtəlif formalarda özünü göstərir. Bərpaedici və yaradıcı təxəyyül onun əsas növləri hesab olunur.

Obyektin təsvir, çertyoj, sxem, not və s. əsasında yaradılan surətinə bərpaedici təxəyyül deyilir.

Bərpaedici təxəyyül surətlərini xarakterizə edərkən iki cəhəti xüsusilə fərqləndirmək lazımdır. Onlar ilk baxışda müəyyən təsvir əsasında yarandıqları üçün hafizə təsəvvürlərini xatırladırlar, lakin mahiyyət etibarilə hafizə təsəvvürlərindən fərqlənirlər, həm də bərpaedici təxəyyül surətləri qavranılan təsvirin sonra sadəcə olaraq yada salınması deyildir. İnsan qavradığı təsviri, təsvirolunan əhvalatları özünün həyat təcrübəsinə və biliyinə uyğun olaraq gözlərinin qarşısında canlandırır.

Yaradıcı təxəyyül fəaliyyətin orijinal və dəyərli məhsullarında reallaşdırılan yeni surətlərin müstəqil yaradılmasını nəzərdə tutur. Bərpaedici təxəyyül surətləri müstəqil yaradılmır. Biz bu zaman surəti kiminsə yaratdığı təsvir, sxem, çertyoj, xəritə, not və s. əsasında yaradırıq. Yaradıcı təxəyyül surəti isə müstəqil yaradılan surətdir. Məsələn, "Poçt qutusu" C.Məmmədquluzadənin yaradıcı təxəyyülünün məhsuludur. Bizim bu hekayə əsasında yaratdığımız surətlər isə bərpaedici təxəyyül surəti olacaqdır.

Yaradıcı təxəyyül, bərpaedici təxəyyüldən fərqli olaraq, insanı sözün əsil mənasında yaradıcı şəxsiyyət kimi xarakterizə edir.

Bütün digər psixi proseslər kimi, təxəyyül də böyük yarım-kürələr qabığının funksiyasıdır.¹

Müvəqqəti sinir rabitələrinin əmələ gəlməsi və onların sonrakı aktuallaşması canlanması) hafizənin fizioloji əsasını təşkil edir. Əgər hafizə proseslərində əmələ gəlmiş rabitələr

---

¹ *Ümumipsixologiya. Prof. A. V.Petrovskinin red. ilə. Bakı. "Maarfi". 1982, s. 366.*

sonralar canlanırsa, təəxyül prosesində insanda həyatı boyu yaranmış rabitələr sistemi bir növ parçalanır və yeni sistemdə birləşir.

Təəxyül, deyildiyi kimi, böyük yarımkürələr qabığının funksiyasıdır. Bununla belə, təəxyülün strukturunun mürəkkəbliyi və onun emosiyalarla əlaqəsi güman etməyə əsas verir ki, təəxyülün fizioloji mexanizmləri nəinki beyin qabığında, həm də beynin nisbətən aşağı şöbələrində yerləşir. Son illərin tədqiqatları bu fərziyyəni təsdiq edir. Fantaziya surətlərinin formalaşmasında və onların fəaliyyət proseslərinə daxil olmasında beynin böyük beyin yarımkürələri ilə birlikdə iştirak edən belə aşağı şöbələri hipotalamik-limbik sistemdən (qədim qabıq və qabıqaltı sahələrlə olan əlaqələri ilə birlikdə baş beyin yarımkürələrinə giriş yolunun qarşısında beyin kötüyünün ön hissəsi ətrafında limb və ya sərhəd təşkil edən hipotalamus) ibarətdir.

Eksperimental surətdə aydınlaşdırılmışdır ki, insanda hipotalamik-limbik sistem zədələndikdə, psixikada xarakterik pozğunluqlar baş verə bilər.

Təəxyül və yaradıcı fəaliyyət

Yaradıcılıq psixologiya elmini iki cəhətdən xüsusilə maraqlandırır.¹ Bir tərəfdən yeni surətlərin yaradılması prosesual xarakter daşıyır. Elə buna görə də təəxyülün mahiyyətini başa düşmək üçün onun bir proses kimi qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmaq lazımdır. Digər tərəfdən, təəxyül yaradıcılıq prosesində bir qabiliyyət kimi formalaşır, yəni şəxsiyyətin əsas fərdi-psixoloji xassələrindən biri kimi meydana çıxır.

Hər bir təəxyül surətində şəxsiyyətin motivləri, münasibətləri və s. özünün aydın əksini tapır. Bu o deməkdir ki, başqa psixi proseslər kimi təəxyülün də mahiyyətini aydınlaş-

---

¹ Ə.S.Bavramov. Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı. "Maarif". 1989. səh. 324-328.

dırmaq üçün onu məhz şəxsiyyət baxımından nəzərdən keçirmək lazımdır.

Psixologiyada yaradıcılıq bir proses kimi uzun müddət əsasən iki yolla öyrənilmişdir. Birinci yol yazıçıların, rəssamların, bəstəkarların, alimlərin və b. ayrı-ayrı əsərlərinin və ya surətlərinin yaradılmasına aid fikir və mülahizələrini öyrənməkdən ibarətdir. Onların sənətkarlıq məsələləri, xüsusilə əsər üzərində işi, yaratdıqları surətlər və s. haqqında məktubları, xatirələri və ya məqalələrində bu baxımdan zəngin materiallar vardır. Bundan başqa, hər bir yazıçı, rəssam, bəstəkar və ya aktyor müəyyən bir əsər və ya surət üzərində işləyərkən müxtəlif istiqamətlərdə yaradıcılıq işi aparır. Bu materialların təhlili hər hansı bir surətin və ya əsərin yaradılması prosesini aydınlaşdırmaq, yazıçı, rəssam, bəstəkar və aktyorun təxəyyülünün xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından maraqlıdır. Yaradıcılıq proseslərinin öyrənilməsinin ikinci yolu bundan ibarətdir.

Beləliklə, psixologiyada yaradıcılıq prosesləri müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilir. Həmin tədqiqatlar təxəyyülün xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan mühüm nəticələr çıxarmaq imkanı verir. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

a) yaradıcılıq mürəkkəb prosesdir. Hər hansı bir surətin yaradılmasında müxtəlif psixi proseslər (qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, nitq və s. iştirak edir. Lakin təxəyyül həmişə digər psixi proseslərlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərsə də, yeni surətlərin yaradılması bilavasitə onun funksiyasına daxildir.

b) təxəyyül fəaliyyət prosesində formalaşır. O, özünün quruluşuna görə fəaliyyətin struktur xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu o deməkdir ki, fəaliyyətin hər bir sahəsinin öz xüsusiyyətləri vardır. Ədəbi, musiqi, təsviri fəaliyyət sahələrini müqayisə etsək fikrimiz aydın olar. Həmin fəaliyyət sahələrindən hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, ifadə vasitələri vardır. Bundan asılı olaraq ədəbi fəaliyyətdə təxəyyül bir xüsusiyyət, təsviri fəaliyyətdə isə başqa xüsusiyyət kəsb edir.

c) yaradıcılıq prosesində insanda özünü aktuallaşdırma tələbatı formalaşır. Görkəmli yazıçılar, alimlər və b. bu cəhətə həmişə diqqət yetirmiş, əməksevərliyin yaradıcı fəaliyyət sahəsində də böyük əhəmiyyətə malik olduğunu xüsusilə qeyd etmişlər.

ç) bütün psixi proseslər şəxsiyyət xarakteri daşıyır. Bu ümumi psixoloji qanunauyğunluq təxəyyüldə xüsusilə aydın nəzərə çarpır. Çünki, insanın öz şəxsiyyətini yaratdığı surətlər vasitəsilə ifadə etməsi üçün ən optimal şərait məhz yaradıcılıq prosesində əmələ gəlir.

Yeni surətlərin yaradılması prosesində mənlilik şüurunun funksiyaları çoxcəhətlidir. Onların hamısı şəxsiyyətin yaradıcılıq prosesində özünü ifadə etməsi, özünü aktuallaşdırması, öz yaradıcılıq meyllərini həyata keçirmək üçün ideal və model-lərin seçilməsi ilə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyət amilini nəzərə almadan təxəyyül surətlərini psixoloji baxımdan ətraflı təhlil etmək olmaz.

Seminar məşğələlərinə hazırlaşmaq üçün mövzular

1. İnsanın həyat və fəaliyyətində duyğuların rolu.
2. Duyğuların təsnifatı.
3. Analizatorların quruluşu.
4. Həssaslıq və onun ölçülməsi.
5. Adaptasiya hadisəsi.
6. Duyğuların qarşılıqlı təsiri, Sensibilizasiya. Sinesteziya.
7. Qavrayışın əsas xüsusiyyətləri.
8. Qavrayış prosesində appersepsiya.
9. Qavrayışın növləri.
10. Diqqət psixi proses kimi.
11. Diqqətin fizioloji mexanizmləri.
12. Diqqətin növləri.
13. Hafizə psixi proses kimi.
14. Hafizənin növləri.
15. Hafizə prosesləri.
16. Təfəkkürün tərifı və əsas formaları.

17. Təfəkkürün növləri.
18. Təxəyyül anlayışı.
19. Təxəyyülün əsas növləri.
20. Təxəyyül və yaradıcı fəaliyyət.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. , Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Maarif, 1989, 540 s.
2. Ümumi psixologiya. Prof. Petrovskinin red. ilə. Bakı, Maarif, , 1982,495 s.
3. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1986, 294 s.
4. Qədirov Ə.Ə., Xəlilov N.Ə. Yaş psixologiyası. Gəncə, 1999, 391 s.
5. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, 1967.
6. Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı və tərbiyəsi. Bakı, 1965.
7. Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin psixologiyası, Bakı, 1968.
8. Məmmədov A.İ. Hafizə psixologiyası. Bakı, 1974.
9. Выготский Л.С., Мышление и речь. Собр. Соч. т.2, Ю М., 1982.
10. Лурия А.Р. Ощущения и восприятие. М., 1975. (ощущения: 247-266. Восприятие: 266-290.
11. Флорес С. “Память” – П.Фресс. Ж.Пиаже. “Экспериментальная психология. М., 1973, с. 228.
13. НЕМОВ Р.С. ПСИХОЛОГИЯ. В ТРЕХ КНИГАХ. КНИГА I. ОБЩИЕ ОСНОВЫ ПСИХОЛОГИИ. М., 2001, 687 с.

ÜÇÜNCÜ HISSƏ

ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTƏLƏRİ

Temperament anlayışı. Onun psixoloji və fizioloji əsasları

Məlum olduğu kimi, insan dünyaya hazır şəxsiyyət kimi gəlir. O, tədricən şəxsiyyət kimi formalaşır. Lakin şəxsiyyət olmadan əvvəl onda psixikanın fərdi psixoloji xüsusiyyətləri özünü göstərir. Psixikanın bu xüsusiyyətləri çox davamlı və sabit xüsusiyyət olub, hər bir kəsdə müxtəlif olur.

Temperament xassələri də insana irsən xas olan davamlı psixi xassələrdən biridir.¹ Deməli, temperament dedikdə hər şeydən əvvəl, psixikanın dinamikasına (cərəyanetmə xüsusiyyətlərinə) ilk növbədə diqqət yetirmək lazımdır. İnsanın psixi fəaliyyətinin dinamikasını xarakterizə edən belə təbii xassələr temperament xassələridir. Psixi fəaliyyətin cərəyanı dedikdə 1) psixi proseslərin əmələ gəlmə sür'əti və onların davamlılığı; 2) psixikanın tempi və ritmi; 3) psixi proseslərin intensivliyi; 4) psixi fəaliyyətin müəyyən obyektlərə yönəlməsi nəzərdə tutulur.

Psixi fəaliyyətin dinamikası üçün bu deyilənlər kifayət deyildir. Buraya əlavə olaraq motivləri və psixi halları daxil etmək olar. Lakin motiv və psixi hallardan fərqli olaraq temperament xassələri müxtəlif fəaliyyət növlərində dəyişmir, eyni şəkildə təzahür edir. Beləliklə, temperament müxtəlif şəraitdə özünü bürüzə verməsi onun səciyyəvi xüsusiyyətidir. Temperament insanın danışığında, sevinc və kədərində, başqa insanlarla ünsiyyətdə, işində, istirahətində, yerləşində, ətraf hadisələrə reaksiyasında təzahür edir. Temperament xassələri insanın digər psixi xüsusiyyətlərinə nisbətən daha davamlı və sabitdir.

---

¹ *Ümutnipsixologiya. Prof. Petrovskinin red. ilə. Bakı, Maarif. , 1982, 495 s.*

Beləliklə, temperament dedikdə insanın psixi fəaliyyətinin dinamikasını müəyyən edən psixikanın fərdi-özünəməxsus xassələri nəzərdə tutulur. Bu xassələr bərabər səviyyədə, müxtəlif fəaliyyət növlərində, onların məzmunundan, məqsədindən və motivlərindən asılı olmayaraq təzahür edir və yetkin yaşlarda da sabit qalır. Onların qarşılıqlı birləşməsi temperamentin tipini səciyyələndirir.¹

"Temperament" sözünün latın dilindən hərfi tərcüməsi "hisslərin lazımı qarşılıqlı nisbəti" deməkdir. Qədim yunan həkimi Hippokrat (b.e.ə. V-IV əsrlər) temperament haqqında təlimi elmə gətirmişdir. O, temperament dedikdə, həm insanın fərdi anatomik-fizioloji, həm də psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərdə tutmuşdur.

Hippokratın fikrincə, temperament bədəndə olan dörd mayenin nisbətinin pozulması ilə müəyyən olunur. Həmin mayələr qan (latınca "sanqvis") limfa (yunanca "fleqma"), öd (yunanca xole) və ya qara öd (yunanca "melana xole") adlanırdı. Temperamentin dörd tipinin **sanqvinik**, **xolerik**, **fleqmatik** və **melanxolik**-adı da elə buradan götürülmüşdür. Bu adlar müasir psixologiyada indi də işlənir.

Temperamentin psixoloji xarakteristikası getdikcə genişlənmişdir. Roma həkimi Qalen (II əsr) temperament tiplərini fizioloji, psixoloji, hətta əxlaqi xassələrlə birlikdə şərh etmişdir. XVIII əsrin axırında alman filosofu İ.Kant temperamenti yalnız psixoloji xassə kimi xarakterizə edirdi. XIX əsrə qədər temperament ancaq psixoloji xassə kimi izah olunurdu.

Nəhayət, temperament haqqında olan tə'limlərdə, xüsusən onun fizioloji əsasları haqqında olan təsəvvürlər dəyişdi. İki istiqamət arasında (birinci temperament tiplərinin daxili if-razat vəzilərinin fəaliyyətinin nisbəti) alman psixoloqu Kreçmer, Amerika psixoloqu Şeldon ikincisi isə sinir sisteminin xassələrinin nisbəti (İ.P.Pavlov) arasında ciddi fikir mübarizəsi başlandı.

Sinir sisteminin xassələri haqqında tə'limində İ.P.Pavlov temperamentnin elmi izahını vermişdir. O, belə bir fikrə gəl-

---

¹ *Ümumipsixologiya. Prof. Petrovskinin red. ilə. Bakı, Maarif, . 1982, 430 s.*

mişdir ki, temperament də, şərti reflektor fəaliyyətin xüsusiyyətləri üçün şərt olan eyni səbəblərdən asılıdır.

Pavlov eksperimental tədqiqatlar əsasında müəyyən etmişdir ki, şərti reflekslərin yaranması üçün əsas səbəb sinir sisteminin xassələridir. O, üç belə xassə müəyyən etmişdir:

1) oyanma və ləngimənin sinir hüceyrələrinin iş qabiliyyətindən asılı olan gücü; 2) sinir proseslərinin müvazinəti; 3) sinir proseslərinin mütəhərriqliyi (Şəkil 3).

Bütün bu xassələr, sinir sistemi, orqanizmlə xarici mühit arasında müvazinət yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir. İ.P.Pavlov sinir sisteminin dörd əsas tipini ayıraraq etmişdir:

- 1) qüvvətli, müvazinətsiz tip (burada oyanma prosesi daha üstündür);
- 2) qüvvətli, müvazinətli, mütəhərrik tip;
- 3) qüvvətli, müvazinətli, əhatəli (inert) tip;
- 4) zəif tip.

İ.P.Pavlov sinir sisteminin bu ümumi tiplərinin temperamentin fizioloji əsasını təşkil etməsini tədqiq etmişdir. O, sinir sisteminin bu ümumi tiplərinin temperamentin ənənəvi dörd (xolerik, sanqvinik, melanxolik, fleqmatik) tipinin əsasını təşkil etdiyini qeyd etməklə bərabər, sinir sisteminin başqa xassələrinin mövcudluğu fikrini də irəli sürürdü.

Temperament sinir sistemi tipinin davranış və rəftarı təzahürü kimi meydana çıxır, yəni hər bir temperament tipi müəyyən bir sinir sistemi tipinə uyğun gəlir (cədvəl 1).

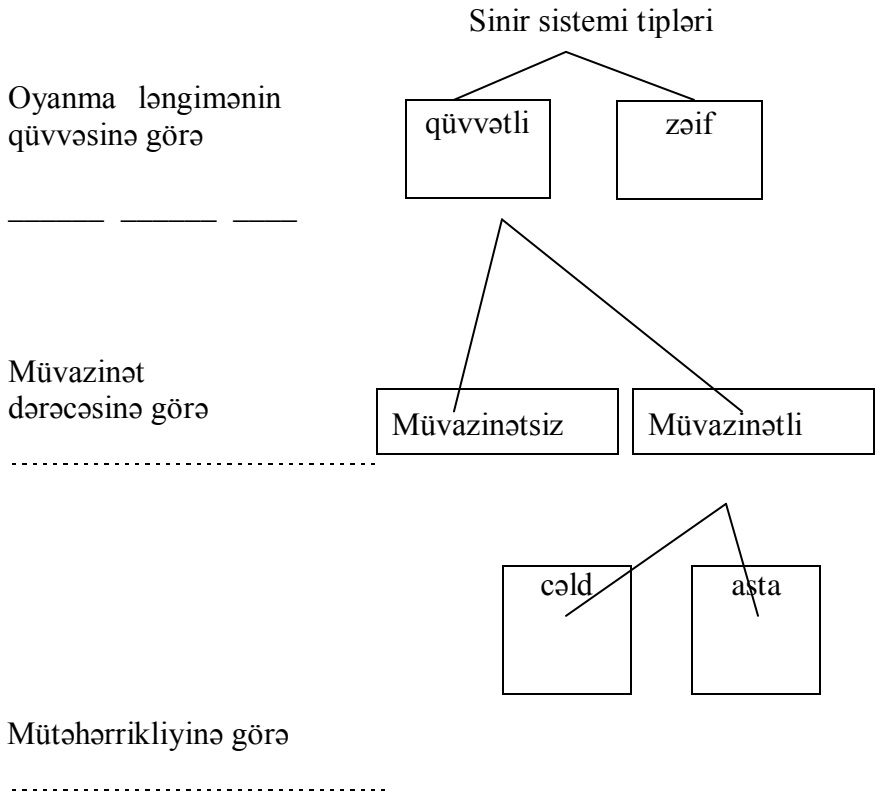
Sinir sistemindən asılılıq temperamentin çoxcəhətli xarakterə malik olduğunu göstərir. Bu o deməkdir ki, temperamentin bir neçə müxtəlif xassəsi sinir sisteminin eyni bir xassəsindən asılıdır və əksinə. Temperamentin bir xassəsi sinir sisteminin bir neçə müxtəlif xassəsindən asılıdır.

Sinir sisteminin ümumi tipini İ.P.Pavlov **irsi tip** adlandırmışdır. O, irsi şərtlənməni aşağıdakı faktlarla sübut etmişdir:

- 1) heyvan növlərində, onların nəsillərinin sinir sistemləri arasında əlaqə olduğunu;

2) seleksiya yolu ilə, sinir sisteminin yalnız bir xassəsinə malik olan (məsələn, ətalətli) heyvan cinsləri yetişdirmək mümkündür.

Temperamentin əsasını sinir sisteminin irsi cəhətdən şərtlənən tipi təşkil etdiyi üçün, temperament tipinin əmələ gəlməsində də irsiyyət əsas rol oynayır. Lakin, irsiyyətin əsas rol oynamasına baxmayaraq temperamentin ayrı-ayrı xassələri həyat və tərbiyə şəraitində (xüsusən erkən uşaqlıq dövründə) baş vermiş psixoloji münaqişələr, xəstəliklər və məişət şəraitinin təsiri altında yeniyetməlik və hətta yetkin yaşda belə dəyişə bilər.

Şəkil 3. Ali sinir fəaliyyətinin tipləri

№	Ali sinir fəaliyyəti tipləri	Temperament tipləri
I	Zirək	Sanqvinik
II	Sakit	Flaqmatik
III	Coşğun	Xolerik
IV	Zəif	Melanxolik

Temperament tiplərinin psixoloji xarakteristikası

Temperament tiplərinin psixoloji xarakteristikası, onun aşağıdakı xassələri ilə müəyyən edilir¹.

S e n z i t i v l i k. Bu xassə haqqında fikir söyləmək üçün insanda hər hansı psixi reaksiyanın əmələ gəlməsi üçün tələb olunan ən kiçik xarici təsirin qüvvəsinin nədən ibarət olduğunu və bu reaksiyanın hansı sürətlə əmələ gəldiyini bilmək lazımdır.

R e a k t i v l i k. Bu xassə haqqında mühakimə yürütmək üçün eyni qüvvətli xarici və daxili təsirlərə qarşı verilən reaksiyaların qeyri-ixtiyarilik dərəcəsini müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

A k t i v l i k. Bu xassə haqqında biz insanın məqsədə çatmaq üçün xarici aləmə nə dərəcədə fəal təsir göstərməsinə, xarici və daxili maneələri necə aradan qaldırmasına görə mühakimə yürütmək lazımdır.

R e a k t i v l i k l ə a k t i v l i y i n q a r ş ı l ı q l ı n i s b ə t i. Bu xassələr haqqında biz insanın fəaliyyətinin ən çox nədən - təsadüfi xarici və daxili təsirlərdənmi (əhvali-ruhiyyədən, təsadüfi hadisələrdən), yoxsa insanın məqsədindən, niyyətindən, meyllərindən, yoxsa əqidələrindən asılı olduğuna görə mühakimə yürüdürük.

¹ *Ümumi psixologiya. Prof. A. V.Petrovskinin red. ilə. Bakı. «Maarif», 1982. t.430-431*

Reaksiyaların tipi. Bu xassə haqqında biz müxtəlif psixi reaksiya və proseslərin sürətinə o cümlədən hərəkətlərin sürətinə, nitqin tempinə, zirəkliyə, yaddaxlamanın sürətinə ağılın itiliyinə görə fikir yürüdürük.

Plastiklik və onun əksi olan rixidlik keyfiyyəti. Bu xassəni insanın xarici təsirlərə nə qədər tez uyğunlaşmasından (rəstiklik) və ya əksinə, davranış, adət və mülahizələrində nə qədər ətraflı və süst (rixid) olmasından bilmək olar.

Ekstraversiya və onun əksi olan introversiya keyfiyyəti. Bu xassə haqqında fikir söyləyərkən insanın reaksiya və fəaliyyətinin ən çox nədən-indiki anda olan xarici təəssüratdanmı (ekstraversiya), yaxud əksinə, keçmiş və gələcəklə bağlı olan sürətlərdən, təsəvür və fikirlərdənmi (introversiya) asılı olduğunu öyrənmək lazımdır.

Emosional oyanıqlıq. Bu xassə haqqında biz emosional reaksiyanın əmələ gəlməsi üçün nə dərəcədə az təsirin lazım olduğuna və bu reaksiyanın hansı sürətlə əmələ gəldiyinə görə mühakimə yürüdürük.

Hansı temperament tipi yaxşıdır? Hər temperament tipinin özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Əslində onları **müsbət** və ya **mənfi** xüsusiyyətlərə də bölmək düzgün deyildir. Sözü mütəlak mənasında müsbət və mənfi temperament xüsusiyyətləri yoxdur. Əsas məsələ bu və ya digər temperament xüsusiyyətinin müsbət və ya mənfi olmasında deyil, insanın onları özünün peşə fəaliyyətində və ya təlim fəaliyyətində necə (nə dərəcədə düzgün) nəzərə almasındadır.

Psixoloqlar bu baxımdan maraqlı qanunauyğuluq müəyyən etmişlər:

Onlar istehsalatda yüksək nəticə əldə edən işçilərlə adi işçiləri psixoloji baxımdan müqayisə etmişlər.

Məlum olmuşdur ki, fleqmatik və sanqvinik tipli toxucu qadınlar eyni əmək şəraitində müxtəlif iş taktikasından istifadə edirlər. Məsələn, sanqviniklər qəza hallarını iş gedişində, məsələn, sap qırılan kimi dərhal aradan qaldırırlar. Halbuki fleqmatiklər qəza hallarını tez aradan qaldıra bilmirlər.

Psixoloqlar bu faktların təhlili əsasında aşağıdakı nəticəni çıxarırlar: iş üsulları, üslubi fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun gələn işçilər daha yüksək istehsalat uğurları əldə edirlər. Beləliklə, də psixologiyada fərdi üslub anlayışı yarandı. Göründüyü kimi, anlayış iki sözdən ibarətdir. Fərdi sözünün mənası aydındır. Bəs üslub nə deməkdir? Üslub çoxmənalı sözdür. Burada o, iş priyomu, vasitəsi, üslubu mənasında işlənmişdir.

Temperament fəaliyyətin səmərəsini deyil, ancaq fərdi üslubunu müəyyən edir. Göründüyü kimi, hər hansı bir işi obyektiv surətdə müxtəlif üsullarla icra etmək olar. Bu şəraitdə bir temperament tipində, məsələn, fleqmatikdə məhz onun üçün səmərəli olan müəyyən bir üsul, sanqvinikdə isə başqa bir üsul aktuallaşır. Seçilmiş üsullar fəaliyyətin obyektiv tələbləri ilə uzlaşdıqca onlar daha da dəqiqləşdirilir, yeni üsullardan istifadə olunma başlanılır. Tədricən insan üçün tipik olan və onu fərdiyyət kimi xarakterizə edən müəyyən bir sistem əmələ gəlir.

Fərdi üslub fəaliyyətin bütün sahələrində mühüm rol oynayır. Peşə fəaliyyəti ilə yanaşı, təlim fəaliyyətində də onun əhəmiyyəti böyükdür. Təlim prosesində şagirdlərdə özünəməxsus fərdi üslub formalaşdıqca, onlar yaxşı oxuyur, ev tapşırıqlarını vaxtında və səliqə ilə yerinə yetirirlər.

Xarakter haqqında anlayış. Onun fizioloji əsasları

İnsanlar bir-birindən yalnız özlərinə xas olan fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Adətən, elə bu mənada da konkret insan üçün səciyyəvi olan əlamətlərdən bəhs edilir. (Xarakterin yunancadan hərfi təcrüməsi "naxış, iz" deməkdir). Lakin psixologiyada "xarakter" sözü daha dar və xüsusi mənada işlədilir¹. Çünki insanın hər cür fərdi xüsusiyyətlərini xarakter əlaməti adlandırmaq olmaz. Məsələn, görmə və eşitmə qabiliyyətinin itiliyi, yadda saxlamanın sürəti və müddəti, ağıln

---

¹ *Ümumipsixologiya. Prof. A. V.Petrovskinin red. tlə. Bakı., «Maarif». 1982. s.440-446*

dərinliyi və s. kimi fərdi psixi xüsusiyyətlər xarakter əlaməti deyildir.

Xarakter dedikdə psixologiyada konkret şəxsiyyət üçün tipik olan fəaliyyət tərzində təzahür edən, tipik şəraitdə üzə çıxan və şəxsiyyətin bu şəraitə olan münasibəti ilə müəyyən edilən özünəməxsus fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin məcmuyu nəzərdə tutulur.¹

Şəxsiyyətin münasibətlili xarakter əlamətlərinin fərdi özünəməxsusluğunu iki cəhətdən müəyyənləşdirir.

Bir tərəfdən hər bir tipik şəraitdə emosional həyəcanların fərdi özünəməxsusluğu şəxsiyyətin münasibətlərindən asılıdır. Xarakterin hər bir xüsusiyyəti məhz belə tipik şəraitdə özünü büruzə verir.

Digər tərəfdən, hər bir tipik şəraitdə şəxsiyyətin təzahür edən davranış formasının özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri və onun münasibətindən asılıdır.

"Xarakteristika" sözünü insanın fərdi xüsusiyyətlərini təsvir etmək üçün ilk dəfə yunan filosofu Teofrast (b.e.ə. 4-3-cü əsrlər) işləmişdir. Lakin onun işlətdiyi "xarakteristika" terminində insanın yalnız əxlaqi simasının təsviri verilir. "Xarakter" sözünü Labryuyur də (XVII əsr) elə bu mənada işlətməmişdir. Məşhur Azərbaycan alimi N.Tusin "Əxlaqi-Nasiri" əsəri də insan xarakterləri sahəsində incə müşahidələrlə zəngindir. Beləliklə, *xarakter* sözü başlanğıcdan insanın sosial-əxlaqi simasını əks etdirən bir anlayış kimi işlədilmiş və bu mənada orqanizmin xassələrindən asılı olan temperamentə tamamilə zidd mənə kəsb etmişdir. XIX əsrdən başlayaraq xarakter sırf psixoloji planda ya aqlın, hissin və iradənin (A. Ben), ya hiss və iradənin (Ribo), ya da təkə iradənin (P.F. Lesqaft) fərdi xüsusiyyətlərini bildirən bir məfhum kimi işlənmişdir. XX əsrdə xarakter anlayışı altmda psixikanın ayrı-ayrı sahələrinin xüsusiyyətləri deyil, şəxsiyyətin bütün xassələri nəzərdə tutulmuşdur. Bu xassələr, öz növbəsində, şəxsiyyətin müxtəlif istiqaf-

---

¹ *Ümumipsixologiya. Prof. Petrovskinin red. ilə. Raki. Maarif. , 1982, 440-441. s.*

məti (V. Ştern), ya əsas təhrikedici qüvvələri (L. Klaşes), ya da meyl və münasibətələri (A.F. Lazurski) kimi şərh olunmuşdur. Xarakterin irsən keçməsi və həyat prosesində qazanılması məsələsinin şərhində də prinsipial fikir ayrılığı vardır. İ.Kantın (XVIII əsr) fikrincə xarakter temperamentdən fərqli olaraq, həyat prosesində qazanılır. Lakin fiziki xüsusiyyətləri şərh edərkən Kant irsi və həyatda qazanılan xüsusiyyətləri bir-birindən ayırmır. Ribo xarakteri irsiyyətlə şərtlənən bir hadisə kimi başa düşmüşdür. Malaper, Fulye və başqa alimlər xarak-terdə həm irsi, həm də həyatda qazanılmış xassələr olduğunu qeyd etmişlər. Polan xarakterin tamamilə həyat şəraiti ilə müəyyən edildiyini göstərmişdir. Bu iki nöqtəyi-nəzərin mübarizəsi indiyə qədər də davam edir.

Hər bir xarakter əlaməti yalnız müvafiq tipik şəraitdə təzahür etdiyi üçün, onun fizioloji sinir mexanizmlərinin də yalnız müvafiq tipik, təkrar olunan şəraitdə təzahür edəcəyini güman etmək olar.

Belə fizioloji mexanizmlərdən biri **dinamik stereotipdir**. Dinamik stereotip dedikdə, eyni şəkildə təkrar olunan qıcıqlandırıcılar sisteminin təsirinə cavab olaraq əmələ gələn şərti reflekslər sistemi nəzərdə tutulur. Dinamik stereotipin səciyyəvi əlaməti orqanizmin eyni şərti qıcıqlandırıcılara şəraitdən asılı olaraq, müxtəlif reaksiyalarla cavab verməsidir. Bu keçirilmə adlanır. Əsasını dinamik stereotip təşkil edən keçirilmənin mahiyyəti mərkəzi sinir sistemində şəraitdən asılı olaraq müxtəlif funksional halların yaranmasından ibarətdir.

Xarakter və sinir sisteminin ümumi tipinin təzahürlərini müqayisə etdikdə, xarakter əlamətlərinin mənşəyini başqa bir fizioloji şəraiti də üzə çıxır. Mə'lum olmuşdur ki, sinir sisteminin ümumi tipinin əks (zidd) xassələrinə psixoloji cəhətdən əks hərəkət tərzii uyğun gəlir. Məlumdur ki, sinir sisteminin ümumi tipi həm də temperamentin fizioloji əsasını təşkil edir. Buradan aydın olur ki, temperament və xarakter arasında sıx əlaqə vardır. Temperamentin tipi xarakterin xüsusi fərdi əlamətlərinin mənşəyinin ən mühüm psixoloji şərtlərindən biridir.

Məlumdur ki, ikinci siqnal sistemi xarakter əlamətlərinin əsasını təşkil edən "keçirilmə" mexanizminin əmələ gəlməsinə də mühüm rol oynayır. İkinci siqnal sisteminin birinci siqnal sistemi üzərində üstünlüyünü və bu iki siqnal sistemi arasında olan qarşılıqlı münasibətləri nəzərə alaraq, İ.P.Pavlov sinir sisteminin insana məxsus üç tipini ayırd etmişdir.

1. "Mütəfəkkir" tip. Bu tipdə ikinci siqnal sistemi üstünlük təşkil edir.

2. "Bədii" tip. Bu tipdə birinci siqnal sistemi üstünlük təşkil edir.

3. "Orta" tip. Bu tipdə siqnal sistemlərinin heç biri üstünlük təşkil etmir. Xarakter əlamətlərinin mənşəyində sinir sisteminin xüsusi tiplərinin də iştirak etdiyi güman edilir. Lakin sinir sisteminin ümumi tipinin xassələri əvvəlcədən xarakterin necə olacağını müəyyən etmir. Eyni sinir tipinə malik olan insanların xarakteri müxtəlif ola bilər: məsələn, sinir sistemi zəif tipə mənsub olan adam mehriban, yaxud da kinli, doğruçu və ya yalançı, səliqəli və ya pinti ola bilər.

Xarakter əlamətləri və xarakterin aksentuasiyası

Xarakter əlamətləri çoxdur. Ayrı-ayrı dillərdə xarakter əlamətlərini ifadə edən dörd mindən çox söz vardır. Onların çoxu olduqca müxtəlif mənələrdə işlənir, hətta bəzən eyni bir xarakter əlamətini müxtəlif çalarlarda səciyyələndirir. Biz qeyd etdik ki, xarakter insanın münasibətini ifadə edir. Bu baxımdan xarakter əlamətlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1. Kollektivə və başqa adamlara münasibəti ifadə edən xarakter əlamətləri: kollektivçilik, doğruçuluq, kobudluq, qayğıkeşlik, tələbkərlilik və s.

2. Əməyə münasibəti ifadə edən xarakter əlamətləri: əməksevərlik, tənbellik, məsuliyyətlik və s.

3. İnsanın özünə münasibətini ifadə edən xarakter əlamətləri: təvəzökarlıq, lovğalıq, şöhrətpərəstlik və s.

4. Əşyalara münasibəti ifadə edən xarakter əlamətləri: səliqəlilik, pintilik, qayğıkeşlik və s.

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, insanın kollektivə, başqa adamlara, əməyə, özünə və əşyalara münasibətlərini ifadə edən xarakter əlamətləri bir - biri ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Məsələn, müəyyən olunmuşdur ki, özünə hörmət etməyən adam başqalarına da hörmət etmir. İnsan xarakterinin bütövlüyündən danışanda, adətən-xarakter əlamətlərinin qarşılıqlı əlaqədə olmasını nəzərə alırlar. Bununla əlaqədar olaraq tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyətə malik olan iki məsələni qeyd etmək lazımdır.

1. Tutaq ki, uşaqda kobudluq kimi xarakter əlaməti özünü göstərir. Tərbiyəçi (ana və ya müəllim) bu mənfi cəhəti aradan qaldırmaq üçün onda nəzakətlilik kimi müsbət xarakter əlaməti tərbiyə etməyə çalışır. İlk baxışda, tərbiyəçi məsələyə düzgün yanaşır. Psixoloji baxımdan isə ona haqq qazandırmaq olmaz. Çünki kobudluq uşağın başqa insanlara münasibəti ilə bağlıdır. Kobudluğu aradan qaldırmaq üçün onun, birinci növbədə, insanlara münasibətini dəyişmək lazımdır.

2. İnsanın xarakteri dəyişirmi? İnsanın başqa adamlara, əməyə, özünə və əşyalara münasibəti dəyişdikcə, onun xarakteri də dəyişir. Xarakter əlamətləri yalnız uşaq yaşlarında deyil, bütün ömür boyu inkişaf edir və tərbiyə olunur. Adamların böyük əksəriyyəti öz xarakterlərində 25-55 yaşlar arasında müəyyən dəyişikliklər baş verdiyini qeyd edirlər.

Xarakter əlamətlərini **təpik** və **fərdi** əlamətlər olmaqla üzrə iki yerə bölə bilərik. İnsanın psixi həyatının bütün cəhətləri kimi xarakteri də onun ictimai varlığı ilə şərtlənir. Eyni cəmiyyətdə yaşayan insanların həyat şəraitində ümumilik xüsusiyyətlərilə yanaşı, özünəməxsus cəhətlər də özünü göstərir. Bu xüsusiyyətləri ifadə etmək üçün makro və mikro mühit terminlərindən istifadə edə bilərik. Bizim hamımızın makromühitimiz eynidir. Yəni birimiz şəhərdə, birimiz kənddə, aranda, dağlıq yerdə yaşasaq da bir ölkədə böyüyür, təhsil alır və fəaliyyət göstəririk.

Makromühit kimi mikromühit də geniş anlayışdır. Bir misalla fikrimizi izah edək: Leyla və Rəfiqə eyni sinifdə oxuyurlar. Leylanın qardaşı yoxdur, iki bacıdır. Rəfiqənin isə bacısı

yoxdur, iki qardaşı var. Bu o deməkdir ki, onlar bir-birindən fərqli mikromühitdə böyüyürlər.

Xarakterin tipik və fərdi əlamətləri vəhdətdədir. Onlar həmişə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Xarakter əlamətləri müxtəlif və çoxcəhətli olsa da, əksər hallarda onlann biri və ya bir neçəsi insanın qavranış və rəftarında daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. İnsanlar bir-birlərini xarakterizə edərkən bu cəhəti, adətən, nəzərə alırlar: biz hər hansı bir şəxsi "mehriban" və ya "kobud adam" kimi qiymətləndirdikdə onun müəyyən bir xarakter əlamətini nəzərə çarpdırırıq.

Hələ XIX əsrin sonlarından etibarən psixiatrların diqqətini belə bir cəhət cəlb etmişdi ki, ayrı-ayrı adamların xarakterində özlərinin zahiri əlamətlərinə görə hətta bəzən psixopatiyanı xatırladan, əslində isə ondan fərqlənən ifrat cəhətlər özünü göstərir. XX əsrin 60-cı illərinin sonunda alman alimi K.Leonqardın təklif etdiyi şəxsiyyətin aksentuasiyası termini müasir psixiatriyada və psixologiyada geniş yayılmışdır.

Aksentuasiya- latınca vurğu deməkdir. Biz adətən danışanda hər hansı bir fikri nəzərə çarpdırmaq üçün müəyyən bir sözü xüsusi vurğu ilə deyirik. Xarakterin aksentuasiyası dedikdə də onun ayrı-ayrı əlamətlərinin həddindən artıq güclənməsi nəticəsində daha kəskin surətdə nəzərə çarpması başa düşülür.

Xarakterin aksentuasiyası tipləri psixopatiyanın (psixo+yunanca pathos-dərd, xəstəlik) tiplərində daha çox oxşayır və hətta bəzən qismən onlara uyğun gəlir. Lakin onları eyniləşdirmək ciddi səhv olardı.

Xarakterin aksentuasiyası problemi ilk dəfə psixiatriyada və psixo nevrologiyada öyrənilməyə başlanlsa da, o, müasir dövrdə psixoloqların diqqətini daha çox cəlb edir. Burada müəyyən terminoloji çətinliklər özünü göstərir: həmin məsələni ilk dəfə psixiatrlar öyrəndikləri üçün xarakterin aksentuasiyası hallarını təsvir etmək üçün psixiatriya terminlərindən «(şizoid əlamətləri»; epileptoid əlamətləri və s.) istifadə etmişlər. Bu isə onları psixoloji baxımdan təhlil etmək üçün müəyyən çətinliklər yaradır.

Xarakterin aksentuasiyası tiplərini alman psixiatri K.Leonqard və rus psixiatri A. E. Liçko təsnif etmişlər¹. A.Liçkonun təsnifatına əsasən müvafiq tiplər üçün səciyyəvi olan əlamətləri göstərək:

Cədvəl 2.

A.E.Liçkonun (1977) təsnifatı	Tiplərin əsas əlamətləri
1	2
Gipertim tip	Əhvalı həmişə yaxşı, çox vaxt işə yüksək olur, tək olanda darıxır, bu və ya digər işə həvəslə girişir. Lakin onu axıra qədər çətdirmir, olduqca söhbətçildir.
Tsikloid tip	Xarici şəraitdən asılı olaraq əhvalı kəskin sürətdə dəyişir: əhvalı pisləşdikdə tənbelləşir, ətrafdakı adamlarla ünsiyyətdən bezir, usanır, yoldaşlarından və dostlarından qaçır; əhvalı yaxşılaşdıqda işə zarafətli olur, rastlaşdığı adamlara sataşmağa başlayır.
Labil tip	Əhvalı həddindən artıq tez-tez dəyişir: onun iştahası da, iş qabiliyyəti də ünsiyyətliliyi bundan asılı olaraq dəyişilir. Bəzən adi bir xoş söz ona böyük sevinc bəxş edir, bəzən işə hətta təsadüfən rastlaşdığı hər hansı bir adamın sərt baxışı onu asanlıqla sarsıdır.
Asleno-nevrotik tip	Bir şey olmamış həyəcanlanır, lazım gəldikdə qətiyyətlə hərəkət etmir, tez yorulur, ruh düşgünlüyünə meyl edir.
Senzitiv tip	Qorxaq, cəsarətsiz və utancaqdır. Çox həssasdır: tükü tükədən seçir, özündə müxtəlif noqsan və çatışmazlıqlar görür, dostları ilə mehribandır.

¹ *Bavramova Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı. «Maarif».. s415-419*

Psixiastenik tip	Həmişə nədənsə ehtiyat edir, qorxur, hər şeydən şübhələnir və həyəcanlanır, qətiyyətsizdir, tanış adamların içində özünü daha yaxşı hiss edir.
Şizoid tip	Adamlara yovuşmur, onlarla soyuq rəftar edir, çətinliklə ülfət bağlayır, qaradınməzdir, bir iş olanda özünü kənara çəkir.
Epileptoid tip	Özünü kifayət qədər idarə edə bilmir, davranışı impulsiv xarakter daşıyır, hövsələsizdir. Heç nədən dava- dalaş salır, uzun müddət sakitləşmir.
İsteroid tip	Şöhrətpərəstdir, yerli-yersiz lovğalanır, hamının diqqətini özünə cəlb etməyə çalışır, yalan danışır, heç nədən cürbəcür əhvalatlar uydurur, bu yolla məqsədinə nail olmadıqda özünü xəstəliyə vurur.
Səbatsız tip	Asanlıqla təsir altına düşür, adamlarla tez dil tapır, günlü saatlarla boş-boşuna keçirir, bu günlə yaşayır, sabahkı gün və öz gələcəyi haqqında fikirləşmir.
Konform tip	Həyat qaydası belədir: "Hamı kimi" fikirləşmək, hərəkət etmək, "Hamı necə, mən də elə"; ətrafdakı adamlardan geri qalmağa, eyni zamanda onlardan fərqlənməyə çalışır, başqa adamların tələblərinə asanlıqla uyğunlaşır.
Konform tipin konform-gipertim variantı	Başqa adamların istədiyi kimi hərəkət edir, eyni zamanda özünün gələcəyinə optimistcəsinə yanaşır, sağlam və qüvvətli olduğunu nəzərə çarpdırır, lakin təşəbbüs göstərmir, passivdir, qaydalara can-başla əməl edir.
Qarışıq tip	Davranışda müxtəlif tiplərin (labil tiplə astenonevrotik senzitiv tipin, astenevrotiv tiplə senzitiv tipin, şizoid tiplə sentiziv, psixastenik, epileptoid, isteroid tipin və s.) əlamətləri özünü göstərir.

Xarakterin aksentuasiyasının mahiyyəti (təbiəti) hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Psixiatrik müşahidələr göstərir ki, onun əsas tipləri yeniyetməlik yaşında formalaşsa da, ayrı-ayrı əlamətləri hələ kiçik yaşlarından həyat şəraitinin, tərbiyənin nəticəsi kimi özünü göstərir. Uşağın yaşı artdıqca, xarakterin aksentuasiyası sahəsində də müəyyən dəyişikliklər baş verir. Lakin bu dəyişikliklərin yalnız bəziləri yaş xüsusiyyəti kimi meydana çıxır, onların əksəriyyəti isə keçici xarakter daşıyan ümumi dinamik dəyişikliklərdir. Bəzi hallarda isə xarakterin aksentuasiyası fonunda müxtəlif psixi pozğunluqlar -nevroz, reaktiv depressiya və s. inkişaf edir.

Yaş artdıqca, həyat təcrübəsi zənginləşdikcə, bir çox hallarda xarakterin aksentuasiyası açıq formada özünü göstərmir; onun ayrı-ayrı əlamətləri pərdələnir, yəni gizli forma qazanır.

Qabiliyyətlər. Qabiliyyətlərin ölçülməsi və əqli inkişaf əmsalı

Qabiliyyət nədir? O, necə əmələ gəlir və necə formalaşmış inkişaf edir?

Qabiliyyətləri psixoloj baxımdan xarakterizə etmək üçün üç cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətidir. Yəni insanlar öz qabiliyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Lakin şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri çoxdur. Temperament də, xarakter də, şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətidir. Bəs, onda qabiliyyətlər şəxsiyyətin digər fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən nə ilə fərqlənir?

2. Şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən hər birinin fəaliyyət prosesində öz yeri, öz vəzifəsi vardır. Deməli, fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası ancaq qabiliyyətlərlə şərtlənir.

3. Psixologiyada qabiliyyəti xarakterizə edərkən fəaliyyətin sadəcə olaraq icrasından yox, müvəffəqiyyətli icrasından danışmaq lazımdır.

Qabiliyyətlər bilik, bacarıq və vərdişlərlə qarşılıqlı əlaqədədir, lakin onları eyniləşdirmək olmaz. Əgər müəllim hərtərəfli yoxlama aparmadan uşağın ancaq müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə malik olub-olmamasına cərə onun qabiliyyətli və ya qabiliyyətsiz olması haqqında nəticə çıxarırsa, elmi cəhətdən kobud, praktik cəhətdən isə zərərli addım atır.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz xüsusiyyətlərə əsasən qabiliyyətlərə aşağıdakı kimi tərif verə bilərik: **qabiliyyətlər** şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri olub müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasının şərtini təşkil edir və onun üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə dinamikasındakı fərqlərdə ifadə olunur¹.

Psixologiyada qabiliyyətlərin vahid hamı tərəfindən qəbul edilən tipologiyası hələ işlənməmişdir. Bu məqsədlə ayrı-ayrı müəlliflər müxtəlif prinsiplərdən istifadə edirlər.

Hər bir fəaliyyət adətən bir neçə qabiliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində mümkün olur. Aşağıdakı cədvəldə bunu aydın görmək olar.

Cədvəl 3.

Ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üçün zəruri olan qabiliyyətlər			
Ədəbi	Təsviri	Texniki konst-ruktiv	Pedaqoji
Müşahidəçilik	Tam görmə (qavrayış)	Evristik tipli texniki müşahidəçilik	Didaktik
Poetik görmə	Nisbəti, işıqlılığ (ışıq-kölgə arasındakı nisbəti) qiymətləndirmə	Məkan qav-rayışı	Konstruktiv (pedaqoji tə-xəyyül)
Surət , hiss və hərəkət hafizəsi	Perspektiv ix-tisarlarını qiymətləndirmə	Məkan təsəvvürləri	Perseptiv

¹ Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə. Ə. *Psixologiya. Bakı, «Maarif», 1989. S. 367-368*

Yaradıcı təxəyyül	Rəng fərqlə-qdirmə həssas-lığı	Texniki təfəkkür	Ekspressiv
Lüğət ehtiyatının zənginliyi və ifadəli nitq	Yaradıcı təxəyyül		Təşkilatçılıq qabiliyyətləri
Söz assosiasiyalarının zənginliyi	Obrazlı təfəkkür		

Əgər ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üçün zəruri olan qabiliyyətləri müqayisə etsək, aydın olar ki, hər bir fəaliyyət daxilində mahiyyət e'tibarı ilə iki növ qabiliyyət təşəkkül tapır. Bunlardan birincilər psixologiyada **ümumi qabiliyyətlər**, ikincilər isə **xüsusi qabiliyyətlər** adlanır.

Ümumi qabiliyyətlər dedikdə bir sıra fəaliyyət sahələrində iştirak edən onların bu və ya digər dərəcədə müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan qabiliyyətlər nəzərdə tutulur.

Ümumi qabiliyyətlər psixi proseslər əsasında formalaşır. Qavrayış, hafizə təfəkkür və təxəyyül və s fəaliyyət prosesində funksional cəhətdən inkişaf edərək müvafiq qabiliyyətlərə çevrilir.

Xüsusi qabiliyyətlər isə yalnız müəyyən fəaliyyət növünün müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan qabiliyyətlərə deyilir.

Hər hansı bir fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün həm ümumi, həm də xüsusi qabiliyyətlərin olması zəruridir. Fəaliyyət prosesində onların hər birinin öz funksiyası vardır.

Müasir psixologiyada qabiliyyətlərdən danışarkən istedad probleminə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

İstedad dedikdə qabiliyyətlərin bir və ya bir neçə fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan özünəməxsus birliyi nəzərdə tutulur. Əgər müşahidəçilik, poetik görmə, surət hiss və hərəkət.hafizə, yaradıcı təxəyyül, obrazlı təfəkkür, lüğət ehtiyatının zənginliyi və ifadəli dil, söz assosiasiyalarının zənginliyi kimi müxtəlif qabiliyyətlər ədəbi fəaliyyət daxilində üzvi surətdə birləşib onu müvəffəqiyyətlə icra etməyə imkan

verirsə, bu ədəbi istedaddır. Eyin sözlər istedadın başqa növlərinə də aiddir.

Qabiliyyət və iste'dad əmək fəaliyyətinin konkret, tarixən inkişaf etmiş formalarından təcrid olunmuş şəkildə edilə bilməz. Onlar konkret tarixi dövrdə fəaliyyətin ictimai cəhətdən əhəmiyyətli olan hansı növlərinin təşəkkül etməsindən və "fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası" dedikdə hansı meyarın başa düşülməsindən asılıdır.

İndi də psixologiyada qabiliyyətlərin ölçülməsi və əqli inkişaf əmsalını aydınlaşdıraraq.

Qabiliyyətlər nəinki keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Qabiliyyətlərin ölçülməsi dedikdə onların kəmiyyət cəhətdən xarakterizə olunmasını nəzərdə tuturlar.

Psixologiya tarixində ölçmə ilk dəfə hələ XVII əsrin 30-cu illərində irəli sürülmüşdü. Psixometriya (yunanca psushe-ruh, metreo-ölçmə deməkdir)termini də məhz həmin illərdə əmələ gəlmişdir. Bu haqda maraqlı fikirlər irəli sürülsə də, qabiliyyətlərin ölçülməsi sahəsində ilk mühüm addım XIX əsrdə atılmışdır.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ingilis alimi Haltonun tədqiqatları həmin sahənin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun "Talantın irsiliyi" (1869), "İngilis alimləri: onların təbiəti və tərbiyəsi" (1874), "insan qabiliyyətlərinin və onların inkişafının tədqiqi" (1883) və b. əsərlərində fərdi fərqlər psixologiyası və testlər metodunun bir çox mühüm məsələləri ilk dəfə özünün geniş əksini tapmışdır.

Halton 1884-cü ildə Londonda Beynəlxalq sağlamlıq sərəgisində Antropoloji laboratoriya təşkil etdi. Qısa müddətdə həmin laboratoriyada 10 minə qədər adamın boyu, çəkisi və s. ilə yanaşı olaraq müxtəlif psixoloji xüsusiyyətləri, eləcə də qabiliyyətləri də ölçüldü Halton bu sınaqları əqli testlər (ingiliscə test-sınaq deməkdir) adlandırdı. Bütün psixoloji anlayışlardan fərqli olaraq bu termin Qərb ölkələrində tezliklə kütləvi terminə çevrildi.

1904-cü ildə Fransada əqli cəhətdən geri qalan uşaqları müəyyən etmək üçün komissiya yaradılmışdı. Komissiyaya Alfred Bine (1857-1911) başçılıq edirdi. O, 1903-cü ildə öz qızları Armand və Marqerit üzərində apardığı tədqiqatları ümumiləşdirərək məşhur əsəri -"intellektin eksperimental tədqiqi" monoqrafiyasını nəşr etdidi.

İntellekt-latın sözüdür, müxtəlif dillərdə anlama, dərkətmə, başa düşmə, dərrakə , ağıl mənasında işlənir.

İntellektin səviyyəsini necə müəyyən etmək və ya onu necə ölçmək olar?

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bu sual psixologiya üçün təkə praktik əhəmiyyətə malik deyildi. O, birinci növbədə, metodoloji məsələ idi. A.Bine T. Simon adlı başqa fransız psixoloqu ilə birlikdə müxtəlif yaşlı uşaqların diqqətini, hafizəsini, təfəkkürünü və s. öyrənməyə başladı. Bu eksperimentlər əsasında yeni testlər yaradıldı. Psixologiyada həmin testlər Bine-Simon testləri kimi məlumdur. Bine-Simon testlərində fərdi fərqlər öz-özlüyündə deyil, yaşla əlaqədar surətdə ölçülürdü. Əgər uşaq öz həmyaşdalarının əksəriyyəti tərəfindən yerinə yetirilən tapşırıqları həll edə bilirdisə, o normal uşaq hesab edilirdi. Lakin bir sıra hallarda həmin tapşırıqlar uşaq üçün ya həddindən artıq asan, ya da çətin olurdu. Bu faktın müəyyən edilməsi və psixoloji cəhətdən təhlil olunması onunla nəticələndi ki, testologiyada xronoloji yaş -CA (ingilis-cə Chroniloqusal Age) anlayışı ilə yanaşı yeni anlayışdan -ağıl yaşı -MA (ingiliscə Mental Age) anlayışından istifadə olunmğa başlandı . 1912-ci ildə V. Ştern onların nisbətini intellekt əmsalı adlandırdı İntellekt əmsalı -LQ aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$LQ = \frac{MA}{CA} * 100$$

Ağıl yaşı (MA) müvafiq şkalaya görə müəyyən edilir. Tutaq ki, Leylanın xronoloji (pasport) yaşı 10, 5, sevilin14-dür. Onların hər ikisinə müəyyən testlər təklif edirik: Leyla da, sevil də 120 xal toplayır. Onların intellekt əmsalını hesablamaq üçün xronoloji yaş ilə yanaşı ağıl yaşı müəyyən olunmalıdır.

Bunun üçün şkalaya baxmaq lazımdır; şkalada 120 xal toplamış uşağın ağıl yaşının 11,5 olduğu göstərilir. Həmin göstəricilərə əsasən testoloq Leylanın İntellekt əmsalını aşağıdakı kimi hesablayır:

$$LQ = \frac{11,5}{10,5} * 100 = 109,5$$

Sevilin isə intellekt əmsalı aşağıdakı kimi olur:

$$LQ = \frac{11,5}{14} * 100 = 82,1$$

Beləliklə də, Leylanın intellekt əmsalı 109,5, Sevilin isə 82,1 olur. Bu o deməkdir ki, Leyla əqli cəhətdən Sevilə görə daha çox istedadlıdır. Testologiya praktikasında LQ- 130-a bərabədirsə, uşaq istedadlı 180-dan çoxdursa, ən istedadlı hesab edilir.

Müasir psixodiagnostikada testlərin müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Onların içərisində intellekt testləri, qabiliyyət testləri, nailiyyət testləri və s. xüsusi yer tutur.

Hal-hazırda ölkəmizdə testlərdən ictimai praktikanın müxtəlif sahələrində istifadə olunur. Bu zaman onların elmi cəhətdən əsaslı olmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və qabiliyyətlərin formalaşması

Qabiliyyətlər uşaq və yeniyetmələrin psixi həyatının mühüm cəhətlərindən birini təşkil edir. Bu o deməkdir ki; a) qabiliyyətlər də bütün psixi proses və xassələr kimi kiçik yaşlardan formalaşmağa başlayır; inkişaf edərək yeni keyfiyyətlər kəsb edir. Müasir psixologiyada bu sahədə inkar edilməz faktlar əldə edilmişdir. Hətta vaxtilə testoloqlar ümumi istedad əmsalının dəyişməz olduğunu iddia etdikləri halda, bu gün yaş artıqca LQ-in dəyişildiyini onlar qəbul edirlər.

Qabiliyyətlərin formalaşması prosesini psixoloji cəhətdən düzgün təhlil etmək üçün bu sahədə özünü göstərən yaş xüsusiyyətlərini ətraflı öyrənmək lazımdır. Hər bir yaş döv-

ründə qabiliyyətlərin formalaşması sahəsində köklü kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikləri baş verir. İstər məktəbəqədər və kiçik məktəbli, istərsə də yeniyetməlik və erkən gənclik yaşı dövrlərində ümumi və xüsusi qabiliyyətlər iki istiqamətdə-makro və mikro istiqamətlərdə inkişaf edir. Biz makro inkişaf dedikdə, qabiliyyətlərin müəyyən bir yaş dövründə qarşılıqlı əlaqədə inkişafını nəzərdə tuturuq.

Mikro inkişaf dedikdə isə ayrı-ayrı qabiliyyətlərin öz-özlüyündə inkişafı prosesi nəzərdə tutulur. Bu mənada biz obrazlı təfəkkür, yaradıcı təxəyyül və s. kimi qabiliyyətlərin inkişafından danışırıq. Qabiliyyətlərin makro və mikro inkişafı bir-biri ilə vəhdət təşkil edir.

b) Hər bir yaş dövrünün öz xüsusiyyətləri vardır. Kiçik məktəblinin bilik sahələrinə marağı yeniyetmənin xüsusi fəallığı və meyllərinin genişliyi, böyük məktəblinin özünü şüurlu surətdə tənzimləmək meyli - bunların hamısı bu və ya digər yaş dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi qabiliyyətlərin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almadan qabiliyyətlərin inkişaf xüsusiyyətlərini düzgün qiymətləndirmək olmaz.

Psixi inkişaf qeyri-bərabər xarakter daşıyır. Ayrı-ayrı yaş dövrlərində psixi inkişafın sürətlənməsi və ya ləngiməsi, gəzilmədən yüksəlməsi və ya gerilməsi müşahidə olunur. Başqa sözlə, eyni yaşlı uşaqların psixi inkişafı bir variantda deyil, müxtəlif variantda özünü göstərir. Qabiliyyətlərin inkişafı prosesini bu istiqamətdə xarakterizə etmək üçün bəzi məsələlərə tanış olaq.

Senzitiv yaş dövrləri haqqında. Senzitiv (Latınca sen-sus-hiss, duyğu deməkdir) dövr uşağın ontogenetik inkişafının mühüm mərhələlərini təşkil edir. Bu zaman inkişaf edən uşaq ətraf mühitin müəyyən təsirlərinə xüsusilə həssas olur, psixikanın bu və ya digər istiqamətdə inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır.

Ayrı - ayrı qabiliyyətlərin (musiqi, riyazi, rəsm, aktyorluq, şairlik, vəs.) formalaşması və inkişafı baxımından məktəbə-

qədər, kiçik məktəbli və yeniyetməlik yaş dövrlərinin öz imkanları vardır.

Aydın məsələdir ki, senzitiv yaş dövrü hələ öz-özlüyündə qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmir. Bunun üçün məktəbəqədər və ya kiçik məktəbli yaşı dövründə müvafiq qabiliyyətin inkişafı üçün əlverişli pedaqoji şərait yaradılmalıdır. Senzitiv yaş dövrlərinin imkanlarından vaxtında səmərəli istifadə edilmədikdə, bu sonralar qabiliyyətin inkişafı prosesində müəyyən çətinliklərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir.

Kiçik yaşlı uşaqlarda qabiliyyətlərin parlaq təzahür halları və ya vunderkind uşaqlar haqqında.

Yüksək adlı qabiliyyətlərə malik olan uşaqlar haqqında psixoloqiada çoxlu faktlar toplanmışdır. Öz həmyaşıdlarını xeyli ötüb keçən vunderkind uşaqlar belə hallara misal ola bilər.

Almanca vunder-qəribə, kind-uşaq deməkdir. Mədəniyyət tarixində sonralar görkəmli yazıçı, bəstəkar, alim və s. kimi tanınmış çoxlu vunderkind uşaqlar məlumdur.

Psixoloji ədəbiyyatda belə uşaqlardan biri haqqında aşağıdakı məlumata rast gəlirik: 7,5 yaşında I sinifdə oxumağa başlamış, 2-3 gündən sonra onu II-ci sinifə, 10 gündən sonra III sinifə, ikinci rübdən etibarən isə V sinifə keçirmişlər. 14-15 yaşında M.Lomonosov adına Moskva Dövlət universitetinin tələbəsi olan çoxlu belə uşaqlar məlumdur.

Lakin bununla belə, bu uşaqların çoxu sonralar adi adamlar olurlar. Bu görəsən nə ilə əlaqədardır? Sualın cavabı aydındır: vunderkind uşaqları çox vaxt düzgün tərbiyə etmir-lər. Valideyinlər və tərbiyəçilər vunderkind sözünün bəzən birinci tərəfinə (vunder-qəribə) xüsusi diqqət yetirdikləri halda, ikinci tərəfinə (kind-uşaq) əhəmiyyət vermirlər. Halbuki bu son dərəcə maraqlı hadisədə ən başlıca cəhət məhz vunderkind sözünün ikinci tərəfi ilə bağlıdır. Vunderkindlər, birinci növbədə uşaqlıqlar və bütün başqa uşaqlar kimi onlar da müəyyən yaş xüsusiyyətlərinə malikdirlər.

Müəllim və tərbiyəçilər çox vaxt bu cəhəti nəzərə almır, vunderkind uşaqları az qala qeyri-adi adam kimi təqdim edir,

onlarda özləri haqqında düzgün təsəvvür yaratmırlar. Belə tərbiyə üsulunun nəticələri isə çox vaxt fərəhli olmur.

Yeniyyətməlik və böyük məktəbli yaşı dövründə qabiliyyətlərin bəzi inkişaf xüsusiyyətləri.

Yeniyyətməlik yaşı dövründə özünün əqli qabiliyyətlərinin inkişafı etibarlı ilə həmyaşıdlarından fərqlənən xeyli şagirdə təsadüf olunur. Belə şagirdlərin iki tipi diqqəti daha çox cəlb edir; onların bir qismi maraqlara və ətrafdakı adamlara münasibəti etibarlı daha çox kiçik məktəbliyə bənzəyər. Dərsi asanlıqla başa düşür, məsələni daha asan yolla həll edir, lakin özünü sadələv aparır, aşağı qiymət alanda ağlayır, qızlarla kiçik uşaq kimi vuruşur, bütün fənlərlə eyni dərəcədə maraqlanır; digər qismi isə özünü əslində böyük məktəbli kimi aparır; müəllimlərin bir çox məsləhətlərinə əməl etmir, dərstdə bə'zən kanar işlərlə məşğul olur, ancaq maraqlandığı fənnə xüsusi diqqət yetirir, həmin fənnə aid əlavə ədəbiyyat oxuyur, xüsusi dəftər tərtib edir.

Böyük məktəbli yaşında da biz bu sahədə maraqlı hallarla rastlaşırıq. Onlardan biri aşağıdakıdan ibarətdir; aşağı siniflərdə öz həmyaşıdlarından fərqlənməyən bə'zi şagirdlərdə güclü intellekt əlamətləri özünü göstərməyə başlayır. Onlar birdən-birə yaxşı oxumağa başlayırlar. Məyyən bir elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsi ilə daha çox maraqlanır, həmin sahə ilə saatlarla məşğul olurlar.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edə bilərik ki, görkəmli adamların bir çoxunu kiçik yaşlarında valideynlər və müəllimlər adi uşaqlar hesab etmiş bir çoxunu "tənbəl", "qabiliyyətsiz" adlandırmışlar.

Tərbiyə işi sahəsindəki bu nöqsanlar ondan irəli gəlir ki, müəllimlər çox vaxt uşaqların qabiliyyətləri haqqında tək-cə təlim müvəffəqiyyətinə görə mühakimə yürüdürlər. Halbuki qabiliyyətlərin müxtəlif inkişaf variantları vardır. Psixi inkişafın qeyri-bərabər xarakteri bu sahədə xüsusilə aydın nəzərə çarpır.

Seminar məşğələlərinə hazırlaşmaq üçün mövzular

1. Temperament anlayışı.
2. Temperament haqqında təlimlər tarixi.
3. Temperamentin fizioloji və psixoloji əsasları.
4. Temperament tiplərinin psixoloji xarakteristikası.
5. Xarakter haqqında anlayış.
6. Xarakter haqqında təlimlər tarixi.
7. Xarakterin fizioloji əsasları.
8. Xarakter əlamətləri.
9. Xarakterin aksensuasiyası.
10. Qabiliyyət anlayışı.
11. Qabiliyyətlərin ölçülməsi və əqli inkişaf əmsalı.
12. Qabiliyyət və istedad.
13. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və qabiliyyətlərin formalaşması (vunderkind uşaqlar).

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. , Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Maarif, 1989, 540 s.
2. Ümumi psixologiya. Prof. Petrovskinin red. ilə. Bakı, Maarif, 1982, 495 s.
3. Bayramov Ə.S. və b. Sosial psixologiya. Bakı, ADU nəşri, 1976, 180 s.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Bakı, Azərənəşr, 1986, 350 s.
5. Qədirov Ə.Ə., Xəlilov N.Ə. Yaş psixologiyası. Dərs vəsaiti Gəncə, 1999, 380 s.
6. Həməzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1986, 294 s.
7. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998.
8. Məmmədov A.Y. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı, "Maarif" 1993, 296 s.

9. Əlizadə Ə.Ə. Müəllim- şagird münasibətələri müasir dərsin global problemi kimi. "Azərbaycan məktəbi" , 1998, №4, s. 77-83.

10. Həsənov O. Şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına dair. «Azərbaycan məktəbi», №3, 2000, s. 68-75.

11. Мерлин В.С. Очерк теории темперамента. гл М., "Просвещение" 1964.

12. Левятов Н.Д. Психология характера. Изд. 3-е. М., "Просвещение", 1989.

13. Немов Р.С. Психология. В. трех книгах. Книга I. Общие основы психологии. М., 2001, 687 с.

MÜNDƏRİCAT

BİR NEÇƏ SÖZ	3
BİRİNCİ HİSSƏ	4
PSIXOLOGİYAYA GİRİŞ. ŞƏXSİYYƏT. FƏALİYYƏT. ÜNSİYYƏT	4
Psixologiyanın predmeti.....	4
Psixoloji təlimlər tarixindən	8
Psixologiyanın tədqiqat metodları	12
İnsanın fərd və şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələləri.....	15
İnsan şəxsiyyətinin fəallığı və davranışın motivləri	22
Şəxsiyyətin iradi keyfiyyətləri və onların formalaşması.....	25
Şəxsiyyətin fəaliyyətinin hissi-emosional sahələri.....	27
Hisslərin keçirilməsi formaları. Ali hissələr	31
İnsanların qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyət.....	36
Seminar məşğələlərinə hazırlaşmaq üçün mövzular	37
Ədəbiyyat	38
İKİNCİ HİSSƏ.....	39
ŞƏXSİYYƏTİN İDRAK PROSESLƏRİ.....	39
İdrakın formaları və səviyyələri. Duyğuların yaranması	39
Qavrayış və onun əsas xüsusiyyətləri. Appersepsiya.....	40
Duyğuların təsnifatı və həssaslığın növləri. Adaptasiya. Sensibilizasiya. Sinesteziya.....	43
Qavrayışın növləri.....	48
Diqqət və hafizə çoxcəhətli psixi proses kimi	50
Diqqət və hafizənin fizioloji əsasları	54
Diqqət və hafizənin növləri	57
Hafizə prosesləri, mnemotexniki üsullar	61
Təfəkkürün əsas formaları	64
Təfəkkür prosesləri və ya fikri əməliyyatlar. Təfəkkürün növləri	68
Təxəyyül, onun əsas növləri və fizioloji əsasları	71
Təxəyyül və yaradıcı fəaliyyət	73
Seminar məşğələlərinə hazırlaşmaq üçün mövzular	75
Ədəbiyyat	76

ÜGÜNCÜ HISSƏ	77
ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTƏLƏRİ.....	77
Temperament anlayışı. Onun psixoloji və fizioloji əsasları.....	77
Temperament tiplərinin psixoloji xarakteristikası	81
Xarakter haqqında anlayış. Onun fizioloji əsasları	83
Xarakter əlamətləri və xarakterin aksentuasiyası.....	86
Qabiliyyətlər. Qabiliyyətlərin ölçülməsi və əqli inkişaf əmsalı.....	91
Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və qabiliyyətlərin formalaşması	96
Seminar məşğələlərinə hazırlaşmaq üçün mövzular	100
Ədəbiyyat.....	100

Yığılmağa verilmişdir 04.04. 2002-ci il
Çapa imzalanmışdır 25.04.2002-ci il
Kağızformatı 1/8, Kağız №1. uçot çap vərəqi 6,5
Sifariş 20, tiraj 500
Qiyməti müqavilə yolu ilə

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun kompüter mərkəzində yığılmış və çap olunmuşdur.
Bakı ş. Azərbaycan prosp. 40.